

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

GÜNEL ELŞAD qızı ƏLİZADƏ

**QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT
TƏRKİBİNİN İNKİŞAFI**

HSM - 060201 - Azərbaycan dili

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

Sevinc Qüdrət qızı Musayeva

dosent

BAKİ – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL	8
AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİ HAQQINDA.....	8
1.1 Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi haqqında.....	8
1.2 XX əsr Azərbaycan ədəbi dili (1900-1920-ci illər)	26
1.3 XX əsr Azərbaycan ədəbi dili (1920-1990-cı illər)	30
II FƏSİL	40
XXI ƏSRDƏ DİLİMİZİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN İNKİŞAFINA DAİR	40
2.1 Qloballaşmanın Azərbaycan dilinə təsiri	40
2.2 XXI əsr Azərbaycan ədəbi dili	52
NƏTİCƏ.....	65
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	68

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan xalqının müstəqillik əldə olunduqdan sonra cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr müvafiq olaraq, dünya dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində bir sıra dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Məlum olduğu kimi, qloballaşma müasir dövrdə baş verən radikal dəyişikliklərdən biri kimi dəyərləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma tarixi proses olduğundan bütün dünya spesifik cəhətdən inteqrasiyaya məruz qalmışdır. Bizi əhatə edən bütün sahələrdə bu prosesin təsirini açıq-aşkar şəkildə görə bilərik. Elm-texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə dildə də bir sıra dəyişikliklər baş verir. Bu proses Azərbaycan dilinə də öz təsirini göstərmişdir.

Bildiyimiz kimi, dilin ən fəal və dəyişkən hissəsi onun leksikologiyasıdır. Yeniliklər özünü ilk olaraq dilin leksikasında biruzə verir. Qloballaşma nəticəsində dilin lüğət tərkibinə güclü söz axını baş verir. Göründüyü kimi, qloballaşma prosesi ilk dilin leksik səviyyəsinə təsir edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma dövründə müvafiq olaraq terminologiya sahəsi də durmadan inkişaf edir. Bunun əsas səbəbi müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqinin cəmiyyətin həyatında əsas hərəkətverici qüvvələrdən biri olmasıdır. Buna görə də elmi-texniki tərəqqidə, cəmiyyətdə, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişiklər birbaşa şəkildə dilə təsir edir.

Qloballaşma prosesi ilə bağlı bəhs edərkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələ geniş miqyaslıdır və ziddiyyətli xarakter daşıyır. Bu səbədən də bəzən hətta dilin, mədəniyyətin, adət-ənənənin itirilmə təhlükəsi yaranır. Nəticə etibarilə bu proses dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər. Deməli, hər vətəndaş kimi, Azərbaycan vətəndaşları da bu mərhələdə dilimizin saflığını, orijinallığını qorunmalı və ana dilimizə təsir göstərən bütün mənfi amillərin sayını minimuma endirməlidir.

Azərbaycan dilinə təsirinə gəlincə qloballaşma XX əsrin sonlarından etibarən dilimizə daha çox təsir göstərmişdir. Lakin XXI əsri sözün həqiqi mənasında qloballaşma əsri adlandırırlar.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Dissertasiya işi ilə bağlı T.Hacıyev, N.Xudiyev, S.Cəfərov, B.Xəlilov, Q.Kazımov, H.Həsənov, A.Abbasbəyli, K.Hacıyev, X.Qasımoğlu, S.Sadiqova, A.Şükürovun qələmə aldığı kitablarda dilin lüğət tərkibi və qloballaşma şəraitinin dilə təsiri ilə bağlı məlumatlara rast gəlinir.

Məlum olduğu kimi, dilin lüğət tərkibi haqqında sistemli şəkildə araşdırma aparan alimlərdən biri T.Hacıyevdir. “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi”(2012) adlı iki hissədən ibarət dərslikdə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Dərsliyin I hissəsində XIII əsrdən XVIII əsrə qədər ədəbi dilimiz haqqında məlumat verilmişdir. II hissədə isə XIX əsrdən başlayaraq Sovet dövrü dilçiliyi də daxil olmaqla ədəbi dilimizin inkişaf tarixi haqqında əhatəli məlumat verilmişdir.

Ə.Dəmirçizadənin 1979-cu ildə nəşr olunan “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” kitabında Azərbaycan ədəbi dilinin çoxəsrlik tarixi, formalaşması, inkişafı şərh edilmişdir. Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş neologizmlərin hansı səbəbdən və hansı yollarla daxil olmasını əhatəli qeyd etmişdir.

N.Xudiyevin “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” və “Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı (Sovet dövrü)” kitablarında Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi şərh edilir. Bu dərsliklər müəllimlər, elmi işçilər, universitet tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” dərsliyində Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi və inkişaf dövrləri haqqında məlumat verilir. N.Xudiyevin ali təhsil müəssisələri üçün yazdığı “Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı (Sovet dövrü)” adlı kitabında sovet dövründəki Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi ilə bağlı məsələləri əhatəli olaraq şərh edilmişdir. Bu dərslikdə dilimizin orfoqrafiyası, orfoepiyası ilə yanaşı, terminologiya məsələləri, lüğət tərkibinin zənginləşmə yolları barəsində ətraflı məlumat verilir.

A.Şükürov “Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah” adlı kitabında qloballaşma, onun tədqiqi, cəmiyyətə təsiri haqqında geniş məlumat verilmişdir.

A.Şükürovun 1984-cü ildə 4 fəsildən ibarət “Müasir dövrün qlobal ekoloji və demoqrafik problemlərinin sosial-fəlsəfi mahiyyəti” adlı kitabı nəşr edilmişdir. Burada qloballaşmaya xas xarakterik cəhətlər, yeniliklər gətirməsi ilə bağlı hərtərəfli məlumat verilmişdir. Kitabın I hissəsində “qlobal problemlər: onların mahiyyəti, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri” problemləri araşdırılmışdır. Bu hissədə xüsusilə də “qlobal problemlərin yaranma səbəbləri, onların həlli, tipologiyası” məsələləri işıqlandırılmışdır.

S.Sadiqova “Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri” (2002) və “Azərbaycan dilinin terminologiyası” (2011) kitablarında terminlərin spesifik xüsusiyyətləri, terminlərin ədəbi dildəki mövqeyi, terminoloji sistemin standartlaşdırılması yolları, alınma terminlərin yaranması prosesi, beynəlmiləl terminlər kimi məsələlər araşdırılaraq tədqiq edilmişdir.

X.Qasımovanın 2009-cu ildə yazdığı “Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri” kitabında müstəqillik dövründə terminologiyanın inkişafının istiqamətləri, termin yaradıcılığının mənbə və üsulları, alınma terminlərin dilə keçməsi yolları araşdırılmışdır.

K.Abdullayevanın “Müasir dövrdə Azərbaycan dilinin leksikologiyası” (2017) adlı məqaləsində qloballaşma, onun dildə rolu və təsirini, ana dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların rolunu nəzərdən keçirmiş və bir sıra maraqlı faktlar vermişdir.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı bu gün dünyada baş verən qloballaşma prosesinin müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə olan təsiri ilə əlaqədardır. Tədqiqatın predmeti isə qloballaşma ilə bağlı dildə, dilin lüğət tərkibində səbəb olduğu məsələ ilə əlaqədardır.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi müəyyən dövrlərdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi haqqında məlumat vermək, qloballaşmanın mahiyyəti, onun dilə təsirinin müsbət və mənfi cəhətlərini aşkar etməkdir.

Tədqiqat işində müəyyən edilmiş məqsədə çatmaq üçün aşağıda qeyd edilmiş vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqi tarixinin xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması və inkişafının xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- Qloballaşmanın mahiyyətini aydınlaşdırmaq;
- Qloballaşmanın Azərbaycan dilinin qrammatikasına təsirini müəyyənləşdirmək;
- Qloballaşmanın Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə təsirini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi qloballaşma dövründə Azərbaycan dilçiliyində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafı və dilə daxil olan sözlərin mənimsənilməsidir. Dissertasiya işində qloballaşmanın Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə təsiri araşdırılmış və tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin xüsusiyyətləri araşdırılaraq, lüğət tərkibinin yaranması və inkişafı əhatəli şəkildə şərh olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda əldə olunan nəticələrin həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti vardır. Dissertasiya işi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafı və xarakterik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan yeni-yeni sözlərin nə dərəcədə mənimsənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu tədqiqat işi xüsusilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin tədqiqi ilə məşğul olan şəxslər, magistr və bakalavrlar üçün əhəmiyyətli sayıla bilər.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Dissertasiya işinin nəzəri bazası internet resurslarından, müxtəlif ədəbiyyatlardan, dərsliklərdən və monoqrafiyalardan ibarətdir. “Qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafı” mövzusunda həm yerli, həm də xarici mənbələrə müraciət edilmişdir. Eyni zamanda,

Azərbaycan dilinə yeni daxil olmuş alınma sözlər lüğətlərindən istifadəyə də yer verilmişdir.

Tədqiqat işinin aqrobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında müzakirə olunmuşdur və dissertasiya işi ilə bağlı 1 məqalə işıq üzü görmüşdür.

Dissertasiyanın strukturu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Birinci fəsil üç yarım fəsildən, ikinci fəsil isə iki yarım fəsildən təşkil olunmuşdur.

Birinci fəsildə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin XXI əsrə qədər tarixinin tədqiqi haqqında ümumi məlumat verilmişdir.

İkinci fəsildə isə qloballaşmanın mahiyyəti, bu prosesin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə təsiri haqqında məlumat verilmişdir.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİ HAQQINDA

1.1 Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi haqqında

Bildiyimiz kimi, dil ictimai hadisə olub, ilkin vəzifəsi əsas ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. İnsanlar məhz dil vasitəsilə əlaqə saxlayır, bir-birlərini dil vasitəsilə başa düşürlər. Deməli dil insanlar üçün əvəzedilməz əlaqə vasitəsidir. Dil xalqın tarixi ilə əlaqədardır, çünki dil yalnız cəmiyyətdə təşəkkül tapıb, inkişaf edir. Dili yaradan da məhz xalqın özüdür. Bu səbəbdən də qeyd edə bilərik ki, dilin taleyi də həmin dili yaradan xalqın taleyi ilə birbaşa bağlıdır. Bütün xalqlar öz dilini yaratdıqdan sonra tarixi boyu o dili qoruyur, inkişaf etdirir və zənginləşdirir. Azərbaycan xalqı da digər bütün xalqlar kimi öz ana dilini yaratmış, formalaşdırmış və inkişaf etdirmişdir. Azərbaycan xalqının yaratdığı milli dil Azərbaycan dilidir. Azərbaycan dili dünyanın ən zəngin dilləri sırasındadır.

Bəs dilin lüğət tərkibi nədir? A.Qurbanov dilin lüğət tərkibinə belə tərif verir: “Dildə olan bütün sözlərin və sabit birləşmələrin cəminə lüğət tərkibi deyilir”. [23, s.202] Eyni zamanda deyə bilərik ki, dildəki sözlərin məcmusu birlikdə o dilin leksikasını təşkil edir. Dilin lüğət tərkibi həqiqətən də uzun tarixi prosesindən keçmişdir. İstənilən bir dilin lüğət tərkibi həmin dilin formalaşmağa başladığı zamandan onunla qarşılıqlı şəkildə yaranır. Elə bu səbəbdən də ilkin formalaşma mərhələsində dilin lüğət tərkibi sözün əsl mənasında bir qədər kasıb olur. Lakin zaman keçdikcə dil proseslərinin inkişafı nəticəsində get-gedə kəmiyyət və keyfiyyətcə zənginləşən lüğət tərkibi inkişaf edir. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi də bu mərhələlərdən yan keçməmişdir və buna oxşar bir inkişaf yolu izləmişdir.

Ədəbi dilin yaranmağa başladığı zamandan onunla birlikdə dilin lüğət tərkibi də formalaşmağa başlayır. Qeyd etdiyimiz kimi, lüğət tərkibi bir qayda olaraq inkişaf prosesinin ilkin mərhələsində yoxsul olmuş, zaman keçdikcə cəmiyyətin, o cümlədən

mədəniyyət, texnika və elmlərin inkişaf prosesi nəticəsində zənginləşmişdir. Dünyanın ən qədim dillərindən biri olan Azərbaycan dili lüğət tərkibi baxımından uzun tarixi inkişaf mərhələsi keçdikdən sonra hal-hazırkı səviyyəsinə çatmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dil zəngin və geniş daxili imkanlara sahibdir. Elmi-texniki tərəqqiyə, çoxsahəli təsərrüfata və eyni zamanda qədim mədəniyyətə sahib olan Azərbaycan xalqı öz inkişafının fəqli zaman aralıqlarında lüğət tərkibinin inkişafı üçün minlərlə ifadələr və sözlər yaratmış və bu ifadələri zaman keçdikcə nəsildən-nəsilə miras qoyaraq müasir dövrümüzdə qədər yaşatmışdır. Azərbaycan xalqının həyatında reallaşan iqtisadi, ictimai və siyasi proseslər, dəyişikliklər, elmi-texniki tərəqqilər lüğət tərkibinin daim təkmilləşməsinə vasitəçi olmuşdur.

Dilin söz bazası nə qədər geniş olarsa, dil də öz növbəsində bir o qədər zəngin olur. Elə bu səbəbdən də müasir Azərbaycan ədəbi dili dünyada ən zəngin söz bazasına sahib olan dillərdən biri sayılır. Heç təsadüfi deyil ki, dilimizin lüğət tərkibi müasir zamanın tələblərini ödəyir, dərin fəlsəfi, yüksək siyasi, ədəbi və elmi düşüncələrin rahatlıqla ifadəsinə xidmət göstərəcək gücə sahibdir. Azərbaycan ədəbi dilinin və eyni zamanda ümumxalq dilinin söz bazasına daxil olmayan hadisə, əşya, məfhumu ifadə edən bir söz yoxdur. Müasir Azərbaycan dili hər zaman ümumxalq dilindən faydalanmış və öz lüğət tərkibini inkişaf etdirmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin dilçiliyin digər şöbələrinə nəzərən daha rəngarəng, mütəhərrik, dəyişkən olmasının səbəbi ədəbi dilin xalqımızın gündəlik yaşamındakı bütün iş sahələrini əhatə etməsidir.

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərdən həmin dildə danışan insanların hər biri eyni dərəcədə istifadə etmir. Hər bir insan öz təhsilindən, peşəsindən, ixtisasından asılı olaraq müəyyən qədər sözlərdən istifadə edir. Bu səbəbdən hər bir insanın özünəməxsus lüğət ehtiyatı vardır. Buna baxmayaraq dildə bəzi sözlər vardır ki, bu sözlər hər kəs tərəfindən başa düşülür. Məsələn, *ev, kitab, su, ana, ata, getmək, gəlmək* və s.

Dilimizin lüğət tərkibi sözlərin çoxsahəli olduğuna görə iki hissəyə – lüğət tərkibinin əsas və əlavə hissəsinə ayrılır. Lüğət tərkibinin əsas hissəsi dilin əsas lüğət fondu da adlanır. Bir dildə işlədilən və hamıya məlum olan sözlər birlikdə dilin əsas lüğət fondunu təşkil edir. Dilin əsas lüğət fondu dilin lüğət tərkibinin özəyini təşkil edir. Hamı tərəfindən qəbul edilən söz və ifadələr (məsələn: *su, mən, sən, meşə, dağ, ana, ata, dilə gəlmək, yadda saxlamaq*) dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsinə daxildir.

Hamıya məlum olan və hamı tərəfindən sistemativ şəkildə istifadə olunan sözlərə dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsi deyilir. Əlavə hissəyə arxaizmlər, vulqarizmlər, dialektizmlər, terminlər, loru sözlər və s. daxildir. Hamıya məlum olmayan və hamı tərəfindən sistemativ şəkildə istifadə olunmayan sözlərə dilin lüğət tərkibinin əlavə hissəsi deyilir. Məsələn: *dekan, professor, dosent, biologiya, filologiya, fonetika* və s. Belə sözlər bir qrup adamların – mütəxəssislərin, ixtisas sahiblərinin başa düşdüyü və istifadə etdiyi sözlərdir [18, s.19-20].

B.Xəlilov “ Müair Azərbaycan dilinin leksikologiyası” adlı kitabında həm əsas, həm də əlavə hissəyə daxil olan söz bazası bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinə, davamlılığına, xalqa müxtəlif sahələrdə xidmət göstərməsinə, işlənmə tezliyinə və bir sıra başqa xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən müəyyən qədər fərqləndirir. B.Xəlilov bu fərqlərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərir:

Dilin lüğət fondunun əsas hissəsinə daxil olan sözlər:

1. Əsrlər boyu toplanır və eyni zamanda bir sıra dövrlərin ümumi məhsuludur;
2. Uzun müddət istifadə olunur, çox gec dəyişikliyə uğrayır;
3. Ümumxalq səciyyəsi daşıyır;
4. Gündəlik yaşantı üçün vacib və zəruri hadisələrin və əşyaların adlarını əks etdirir;
5. Digər dillərdən alınan sözlər əsl Azərbaycan sözlərinə nisbətən azlıq təşkil edir və buna görə də əsas hissə əlavə hissəyə nəzərən həcmcə kiçik olur.

Dilin lüğət tərkibinin əlavə hissəsinə aid olan sözlər:

1. Əsrlər boyu toplanmır;
2. Dəyişikliyə meyillidir və uzun müddət aralığında istifadə edilmir;

3. Ümumxalq səciyyəsi daşımır;
4. Məhdud bir sahədə istifadə edilən söz bazası üstünlük təşkil edir;
5. Əlavə hissədə istifadə edilən sözlər həcm baxımından əsas hissənin söz bazasından kəmiyyətcə daha çox olur [18, s.19-21].

S.Cəfərov dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri az və çox işlənməsinə görə aktiv və passiv olaraq iki qrupa bölür. Lüğət tərkibinin aktiv hissəsinə ixtisasla bağlı olan dilin ayrı-ayrı sahələrində işlədilən sözləri və terminləri daxil edir. S.Cəfərov jarqon və arqo sözləri, peşə-sənət sözlərini, idman və hərbi leksikanı, dialektizmləri, ictimai-siyasi leksikanı məhdud dairədə işlədilən aktiv leksikaya daxil etməsə də, terminləri aktiv leksika qisminə daxil etmişdir. Bunun səbəbinin isə belə açıqlamışdır: “Lüğətin aktiv qisminə hal hazırda geniş şəkildə istifadə edilən və edilə biləcək sözlər daxildir. Deməli, lüğətin aktiv qisminə əsas lüğət fondunu təşkil edən bütün sözlər və ixtisasla əlaqədar olaraq, dilin ayrı-ayrı sahələrində istifadə edilən sözlər terminlər daxil olur. Çünki ixtisasla əlaqədar olan belə sözlər, hamı tərəfindən işlədilməsə də, bu və ya digər ixtisas sahəsində çalışan adamlar bunlardan aktiv şəkildə istifadə edirlər” [8, s.65].

Dilin lüğət tərkibinə xalqın ictimai, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər, ədəbiyyatın inkişafı, dövlətin meydana gəlməsi, kənd təsərrüfatındakı dönüş, ticarət, texniki tərəqqi, elm, istehsal, mədəniyyət və s. kimi məsələlər təsir göstərərək onun zənginləşməsinə səbəb olur. Bütün bunların nəticəsində də çoxlu yeni sözlər yaranır.

Dilin lüğət tərkibi dəyişib inkişaf etdikcə bir çox söz və ifadələr cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin nəticəsində öz müasirliyini itirib köhnəlir və nəticə etibarilə söz bazasından çıxır. Bundan sonra isə daha yeni ifadələr lüğət tərkibinə daxil olur. Bir qayda olaraq söz bazasına daxil olan yeni sözlərin və ifadələrin sayı köhnəlib lüğətdən çıxan sözlərin sayından dəfələrlə artıq olur.

Yeni sözlərin yaranmasında ən əsas faktor ekstralingvistik təsir hesab olunur. Dilin inkişafının ekstralingvistik amillərinə, əsasən, ictimai-siyasi faktorlar aiddir. İctimai-siyasi situasiyanın dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dildə qanunauyğun

dəyişikliklər baş verir. Lakin lüğət tərkibinin zənginləşməsi həm xarici, həm də daxili faktorlarla da tənzimlənir. Daxili faktorlar hesabına zənginləşmə zamanı yalnız yeni anlayışları deyil, bundan daha əvvəl başqa sözlərlə adlandırılan, artıq istifadədə olan sözləri adlandırmaq üçün istifadə olunur. Bu səbəbdən də həmin bu sözlərin yeniliyi diqqəti cəlb etmir [25, s.11].

Dilin lüğət tərkibi yalnız yeni sözlərin deyil, həm köhnəlmiş sözlərin hesabına da dəyişə bilər. Dil cəmiyyətlə bağlıdır, bu səbəbdən də cəmiyyətdə köhnəlmiş məfhumları ifadə edən sözlər də məfhumlarla birlikdə tədricən istifadədən çıxır. Məsələn, keçmişdə dilimizdə fəal şəkildə işlədilən, *töycü, bolşevik, darğa, dəbilqə* və s. kimi sözlər, hal-hazırda nitqimizdə istifadə olunmur. Lakin bəzi sözlər yenidən hər hansı münasibətlə dilin lüğət tərkibində yeni söz təsiri bağışlayır. Məsələn: *çavuş, gizir* və s.

Dilin lüğət tərkibinə xalqın ictimai, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər, ədəbiyyatın təsiri, dövlətin meydana gəlməsi, kənd təsərrüfatındakı dönüş, ticarət, texniki tərəqqi, elm, istehsal, mədəniyyət və s. faktorlar təsir göstərərək onun zənginləşməsinə səbəb olur. Bütün bunların nəticəsində də çoxlu yeni sözlər yaranır.

Xalqın iqtisadi, siyasi, mədəni həyatı, təsərrüfatı, məişəti, təhsili, elmi, mədəniyyəti dəyişdikcə və inkişaf etdikcə onun lüğət tərkibi də inkişaf edərək zənginləşir, mürəkkəbləşir. Dilin inkişafı və zənginliyi lüğət tərkibinin çoxcəhətliliyi və zənginliyi ilə əlaqədardır. H.Həsənov qeyd edir ki, “Lüğət tərkibi özlüyündə götürüldükdə hələ dil deyildir, o olsa-olsa, dil üçün tikinti materialıdır. Tikinti materialları tikinti işində hələ binanın özü olmadığı kimi, dilin lüğət tərkibi də hələ dilin özü deyildir, hərçənd tikinti materialları olmasa, bina tikmək mümkün olmadığı kimi, dilin lüğət tərkibi də olmasa, heç bir dil təsəvvürə gətirilə bilməz, lakin dilin lüğət tərkibi dilin qrammatikasının ixtiyarına keçdikdə çox böyük əhəmiyyət qazanır, çünki dilin qrammatikası sözlərin dəyişməsi qaydalarını, sözlərin cümlədə birləşməsi qaydalarını təyin edir və beləliklə, dilə səlislik, mənalılıq verir. Qrammatika sözlərin

dəyişməsi və cümlədə sözlərin birləşməsi qaydalarının məcmuudur. Deməli, dil məhz qrammatikarin sayəsində insan fikirlərini maddi dil şəklinə salmaq imkanı əldə etmiş olur” [14, s.179].

Tarixdən məlumdur ki, müxtəlif səbəblərdən bir sıra xalqlar ünsiyyətdə olur (məsələn: *ticarət, müharibə* və s.). Bu zaman da dildən lüğət tərkibinə yeni sözlər daxil olur. Uzun əsrlər boyu mehriban, sülhsevər, xeyirxah və humanist xalq kimi məşhur olan Azərbaycan xalqı müxtəlif dövrlərdə bir sıra işğalçılarla üz-üzə gələrək mübarizə aparmışdır. VII əsrdən etibarən ərəb, daha sonra fars, monqol və başqa xalqlar Azərbaycan ərazisinə hücum etmişlər. Bütün tarix boyu Azərbaycan xalqı bu işğalçılarla mübarizə apararaq öz varlığını mühafizə etmiş, həmçinin öz doğma dilini də qoruyub saxlamışdır. XIII-XIV əsrdə Xətai və Nəsimi kimi söz sənətkarları Azərbaycan ədəbi dilində bir sıra əsərlər yazmışlar. Məhz bu dövrlərdə Azərbaycan ədəbi dili həm öz müstəqilliyini qoruyub saxlamış, həm də fars və ərəb dillərinə də təsir etmişdir. Bu təsir daha sonralar yalnız məhz bu dillərə deyil, eyni zamanda bir sıra başqa dillərə də təsir göstərmişdir [23, s.16,17].

N.Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” (I cild) kitabında əvvəlki illərin bölgülərini tədqiq edərək yeni dövrləşmə göstərir:

- I. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dövrü (qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər);
- II. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XIII əsrdən XVII əsrə qədər);
- III. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XVII əsrdən bu günə qədər) [19, s.5].

XVII-XVIII əsrlərdən etibarən ədəbi dil ümumxalq dilinə yaxınlaşırdı. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ədəbi dilimizə yalnız ərəb və fars mənşəli sözlər deyil, həm rus mənşəli sözlər, həm də bu dillə birlikdə Avropa mənşəli söz və ifadələr də keçməyə başlamışdı. Bununla bağlı olaraq N.Xudiyev yazır: “XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində rus-Avropa mənbəyi ərəb, fars mənbələri ilə eyni gücdə olur. O mənada yox ki, rus-Avropa dillərindən ədəbi dilə keçən sözlərin kəmiyyəti ərəb, fars

dillərindən keçən sözlərin kəmiyyəti ilə eynidir; əslində, ərəb, fars sözləri həddindən artıq çoxdur, eyni olan – mənbələrin tarixi-psixoloji nüfuzudur: ərəb, fars mənbəyi yüz illər boyu davam edən təsir təcrübəsi – ənənəsi, rus-Avropa mənbəyi isə perspektivi ilə güclüdür” [20, s.16, 17].

Azərbaycan dilinin lüğət fondu həyat və məişətlə bağlı olaraq yaranıb və inkişaf edib. Hər bir xalqın, millətin həyat və məişətindən asılı olaraq onların dillərinin lüğət tərkibi yaranır, formalaşır. Dil yarandığı andan etibarən onun lüğət tərkibi də yaranmış, inkişaf edib formalaşmışdır. Bununla əlaqədar olaraq lüğət tərkibi sabit qalmamış, inkişaf mərhələlərində dəyişib yeniləşmişdir.

Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən bəri məskunlaşan lullubi və kutilər, şumer və akkadlarla sıx əlaqədə olmuşdur. Deməli, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin tarixi qədimdir. Bunu biz Azərbaycan dili ilə şumer, akkad, urartu və s. kimi dillər arasındakı mövcud olan paralellərdə də öz təsdiqini tapdığını görə bilərik. Məsələn: [18, s.17, 18].

Şumer dilində:

ada (ata mənasında)
qaş (quş mənasında)
me (mən mənasında)
ud (günəş mənasında)

Akkad dilində:

tinur (ocaq)
kursu (stol mənasında)

Urartu dilində:

ate
ti (demək mənasında)
suc (göl mənasında)

Azərbaycan dilində:

ata
quş
mən
od

Azərbaycan dilində:

təndir
kürsü

Azərbaycan dilində:

ata
de (demək)
su və s.

N.Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” (I hissə) kitabında Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülünün, əsasən, iki mərhələdən keçdiyini qeyd edir:

1) III əsrdən VIII əsrə qədər olan dövr (ədəbi dilin ümumxalq dilinə əsaslanması);

2) VI əsrdən - XIII əsrə qədər olan dövr (ədəbi dilə oğuz və səlcuq xüsusiyyətlərinin qarışması) [19, s.73].

Qeyd edə bilərik ki, ilkin inkişaf mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması daxili proseslərlə, digər mərhələdə dilin formalaşması xarici proseslərlə əlaqədardır. VII və VIII əsrlərdən sonra isə ümumtürk ədəbi dil ünsürləri Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülünə bilavasitə təsir edir.

Tarixi faktlara əsasən Azərbaycan xalqının təşəkkülü III-V əsrlərə aid edilir, deməli, onun şifahi qolunun təşəkkülü də bu dövrlərdən başlamışdır. Lakin V-VII əsrləri bir boşluq kimi təsəvvür etmək olmaz. Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, “Öz dövrünə görə mükəmməl təhsil almış ziyalılar VIII-X əsrlərdə ərəb, fars, hətta türki dilində (Azərbaycanca) yazıb-yaradan alim və şairlər yetişmişdi” [19, s.73, 74].

VII əsrin əvvəllərində ərəb xilafətinin Azərbaycan ərazisinə hücumu və ərəblərin burada möhkəmlənməsindən sonra təkcə ictimai, siyasi və iqtisadi sahələrdə deyil, həm də dilə öz təsirini göstərmişdir. Daha sonra islam dini yayılmışdır. Bu dinin yeganə dili ərəb dili idi, bu səbəbdən də müxtəlif sufi məktəbləri yaranmışdır. IX-X əsrlərdə Azərbaycanda, əsasən, ərəb və fars dilləri əsas ünsiyyət vasitəsi idi. Daha sonralar isə türk aborigenlərin oğuzlar və qıpçaqlarla qarışması nəticəsində, onların assimilyasiyasından sonra başlanıb, getdikcə sürətlənərək Azərbaycan xalqının təşəkkülü ilə nəticələndi. IX yüzilliyin ortalarından etibarən Azərbaycanda yarımüstəqil və müstəqil dövlətlər yaranması ərəb xilafətinin nüfuzunu zəiflədir, nəticə etibarilə elə vəziyyət yaranır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin bütün xüsusiyyətləri ilə inkişafına imkan yaranır.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin yeni təşəkkül mərhələsi başa çatır və “Kitabi-Dədə Qorqud” yaranır. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin minimum şəkildə

mövcudluğu inkaredilməzdir. XI-XII əsrlərdə Azərbaycan dilindən az, ərəb və fars dillərindən isə saha çox istifadə edilirdi. Buna baxmayaraq xalq dərk edirdi ki, müəyyən qədər formalaşmış Azərbaycan ədəbi dil var, lakin bu dili təkmilləşdirərək inkişaf etdirmək lazımdır. XI-XII əsrlərdə ərəb və fars dillərindən türk dillərinə sözlər keçirdi. Ümumi türk ədəbi dilinin XI-XII əsrlərdəki mənbələrinə “Kutadqu biliq”(Y.Balasaqunlu),“Divani-lüğət-it-türk”(M.Kaşğari), “Divani-Hikməf”(X.Yasəvi) əsərlərini misal göstərmək olar. Bu əsərlər arasında ən çox diqqəti çəkən “Divani-lüğət it-türk” əsəridir. Bu əsərdə XI əsrə qədərki türk dillərinin fonetik, leksik, qrammatik səviyyələri göstərilmişdir.

XI-XII əsrləri əhatə edən Azərbaycan ədəbi dilinə dair demək olar ki, yazılı mənbələr tapılmamışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin ən mükəmməl forması XI-XII əsrlərdəki şifahi formasıdır. Şifahi ədəbi dil yazılı ədəbi dilin təşəkkülü və demokratikləşməsində mühüm rol oynamışdır. XI-XII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış bir çox söz sənətkarları hər biri öz əsərlərində azərbaycanca söz və ifadələrdən istifadə istifadə edirdilər. Deməli, bu əsrlərdə Azərbaycan dili layiq olduğu nüfuzu qazanırdı. Məsələn, Nizami Gəncəvi öz əsərlərində *ozan*, *qırmızı*, *tutuq*, *külüng*, *sancaq(bayraq)*, *çalış*, *xatun* və s. kimi sözlərdən istifadə etmişdir. N.Gəncəvi öz əsərlərində Azərbaycan-türk atalar sözlərinin frazeologiyasından istifadə edir: *ev oğrusunu tutmaq olmaz*; *göz dəymək*; *kələklə gələn, küləklə gedər*; *doşab almışam, bal çıxıb* və s. [12, s.100-101].

Söz ustalarının əsərlərinin lüğət tərkibində işlənən söz və ifadələrdən bəziləri bu gün də ədəbi dilin lüğət tərkibində də işlənməkdədir: *yol*, *bıçqı*, *and*, *su*, *çiçək*, *bıçaq*, *ay*, *qar*, *köç*, *az*, *sən*, *biz (alət)* və s. Sonralar arxaikləşən ifadələr də vardır: *qonuq (gecələmə, əylənmə yeri)*, *tuzluq (şoraba)*, *qlavuz (bələdçi)*, *yəxni* və s. [12, s.104].

XI-XII əsrlərdə istifadə edilən bu ifadələrdən bəziləri daha sonradan arxaikləşsə də, milliyəqədərki Azərbaycan ədəbi dili üçün fəal və işlək idi: *tapança(şillə)*, *əkmək(çörək)*, *tutuq(pərdə)*, *əyaq(badə)*, *sancaq(bayraq)* və s. [5, s.34].

Bunlardan əlavə, Azərbaycan dilinin morfoloji əlamətlər haqqında da məlumat vardır: *-uq (tutuq), -iş(çalış), -laq(yaylaq), -aq(sancaq), -daş(xacətaş)* və s. [5, s.35].

XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili mürəkkəb bir formalaşma dövrü keçmişdir. Bu mərhələdə ədəbi dil ümumxalq dili ilə qarşılıqlı şəkildə inkişaf etmişdir. Bu dövrdəki inkişafı iki mərhələyə ayırmaq olar:

1. XIII-XIV əsrlər

2. XV-XVI əsrlər

XIII-XVI əsrlərdə ərəb və fars dili əsasən şeir dili kimi işlənirdi. XIII əsrdən etibarən ərəb və fars dilləri ilə yanaşı türk dili (Azərbaycan türksisi) də ədəbi dil kimi fəaliyyətə başlamışdı. Bu əsrlərdə qonşu ərəb və fars dili ölkələrinin belə Azərbaycan türksisi öyrənməyə böyük ehtiyacı yaranmışdı. Bu səbəbdən də türkcə-farsca, farsca-türkcə, türkcə-ərəbcə, ərəbcə-türkcə lüğətlər yaranmağa başlamışdı. İbni Mühənnənin “Hülyət ül-insan və hilibət ül-lisan”, Hindişah Naxçıvanının “Sihah əl-əcəm” kimi lüğətlər bu cür əsərlərə nümunədir.

XIII-XVI əsrlərdə İzzəddin Həsənoğlu, İmaməddin Nəsimi, Zülfüqar Şirvani, Nəsrəddin Tusi, Fəzlullah Nəimi kimi şəxsiyyətlərin yetişməsi bütün türk hətta, dünya mədəniyyəti üçün əvəzolunmaz bir hadisə idi. “...Nəsiminin xalq dili sözlərindən (dövrü üçün) maksimum bəhrələnməsi, Xətayinin xalq dilinə maksimum (dövrü üçün) siyasi ictimai səlahiyyət verməsi, Füzulinin xəlqi olduğu qədər də elmi-hikmətamiz müdrik mənalı dolu poetik dili ümumən XIII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin şah damarını təşkil edir” [2, s.19].

XIII əsrdə Azərbaycan dilində bizə gəlib çatan ilk yazılı mənbə İ.Həsənoğlunun qəzəlləridir. Daha sonrakı mənbə Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” mənzuməsidir. Bunlardan əlavə “Dastani-Əhməd-Hərami”, Zəririnin “Yusif və Züleyxa”, Qazi Bürhanəddinin “Divan”ı, Süli Fəqihin “Yusif və Züleyxa”, İ.Nəsiminin “Divan”ı və s. bu dövrün Azərbaycan türksində yazılan zəngin ədəbi xəzinəsidir.

Azərbaycan ədəbi dilinin bütün tarixi dövrlərində türk mənşəli leksika üstünlük təşkil etmişdir. XIII-XIV əsrlərdə dilin lüğət tərkibində çox az hallarda çətin ifadələrə

rast gəlinir. IX-XII əsrlərdə ədəbi dilimizə gələn ərəb və fars sözləri XIII-XIV əsrlərdə artıq çoxluq təşkil etməyə başlamışdı. Deməli, bu mərhələdə alınma sözlər, əsasən, ərəb və fars dillərindən keçmişdir. Lakin alınma mənşəli ünsürlər əsas lüğət fondu tərəfindən mənimsənilib, anlaşılıqlı vəziyyətə gəlmişdir.

Ümumiyyətlə, bu dövrdə alınma mənşəli sözlərin ədəbi dilimizə keçməsi və mənimsənilməsi prosesi çətinliklərlə qarşılaşmır, təsadüfi hallarda anlaşılması çətin sözlərə rast gəlinir. Bu dövrdən sonrakı mərhələlərdə də anlaşılması çətin söz və ifadələrə nadirən təsadüf edilir.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilində həm milli vahidlər, həm də alınmalar yeni sözlərin yaradılmasında iştirak edir. Məsələn: *bihuş olmaq, çarə qılmaq bəhədarlıq, həlak eyləmək* və s.

XIV-XV əsr ədəbi dilimizdə bir sıra ifadələr müasir dil üçün arxaikləşmişdir. Məsələn:

yastanmaq – söykənmək;

qaqımaq – əsəbiləşmək;

ilətmək – aparıb çatdırmaq;

çaxmaq – xəbər vermək;

oyarmaq – oyatmaq;

ayıtmaq – demək;

yacanmaq – imtina etmək;

tapmaq – səcdə etmək və s.

Bu mərhələdə ərəb və fars mənşəli sözlər *olmaq, qılmaq, etmək, eyləmək* felləri ilə birləşərək, bir sıra fellərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn:

cəfa qılmaq – incitmək;

xəcil eyləmək – utandırmaq;

müntəzir olmaq – gözləmək və s.

Bu dövrdə dildə tez-tez istifadə edilən, lakin daha sonralar yavaş-yavaş dildən çıxmağa hazırlaşan və arxaikləşməyə doğru yol alan feli birləşmələrdə vardır. Məsələn:

əl yumaq – imtina etmək;

söz atışmaq – söymək;

axın etmək – hücum etmək;

baş etmək – yaralamaq;

sözə gəlmək – danışmağa başlamaq və s [2, s.199-200].

Dildə sırf türk mənşəli sinonim sözlər də istifadə edilir ki, daha sonra bu sinonimlərdən biri möhkəmlənmiş, digəri isə arxaikləşmişdir. Məsələn: *tütün* – *tüstü*, *baş* – *yara*, *sücü* – *dadlı*, *qalın* – *çoxsaylı*, *sağ* – *əsən*, *altun* – *qızıl*, *çin* – *doğru*, *yavuz* – *pis* və s.

XV-XVI əsrlərdə ədəbi dilimizdə daha çox türk mənşəli ümumxalq sözləri çoxluq təşkil edirdi. Məsələn: *könül*, *öpmək*, *görmək*, *ərimək*, *kimsə*, *yüz*, *ayaq*, *qarşıdakı*, *qıl* və s.

XIII-XIV əsrlərlə müqayisədə XV-XVI əsrlərdə ədəbi dilimizdə alınma sözlərin sayı artır. Məsələn: *meyxanə*, *müştəq*, *həmdərd*, *əzəl*, *əsrar*, *həsrət*, *divanə*, *fələk*, *ehtiyac*, *məstanə*, *birəhm*, *tale* və s. Bu qəbildən olan alınmalar ədəbi dilimizdə möhkəmlənmiş və bir sonrakı mərhələlərə keçmişdir. Lakin bir sıra alınmalar isə yalnız bu dövrdə fəal şəkildə işlədilmiş. Məsələn: *ab*, *ğayət*, *ruz*, *rüsxar*, *təhr*, *məsani*, *şuridə*, *əyyam*, *münzəl* və s.

XV əsrə qədərki ədəbi dilimizdə sırf türk mənşəli sözlər və ərəb, fars mənşəli sözlərlə çox vaxt birlikdə işlədilir. Məsələn: *axın* – *hücum*, *tan* – *sabah*, *ayaq* – *qədəh* – *cam*, *tanux* – *şahid*, *çav* – *şöhrət*, *uçmaq* – *cənnət* – *behişt* və s.

Bu mərhələdə işlənən bəzi arxaik sözlər bundan sonrakı mərhələdə tamamilə arxaikləşmişdir. Məsələn: *yazı* – *çöl*, *ayaq* – *qədəh*, *tutuq* – *pərdə*, *ağaz* – *giriş*, *varı* – *hamı*, *suç*, *qaranqu*, *yey*, *duzax*, *yağı* və s.

XVII-XVIII əsrləri bəzən durğunluq dövrü adlandırırlar, lakin bu dövr Füzuli ilə Mirzə Fətəli arasında körpü olan XVII-XVIII əsrlər bu inkişaf yolunun qiymətli iki əsridir.

XVII-XVIII əsrlərdə olan əsas dəyişikliklər: M.P.Vaqifin yaradıcılığı, Məsihinin məsnəvi formasında yazdığı “Vərqa və Gülşə” əsəri, “Şəhriyar” dastanı və s. Bundan əlavə aşiq şeiri janrında yazan bir sıra sənətkarların əsərləri (X.Qasım, A.A.Tufarqanlı və s.), lətifələr, bayatılar, yazıya köçürülür. Bu da dilin milliləşməyinə gətirib çıxarır.

Nəticə olaraq, “belə bir mülahizə ilə razılaşımaq lazım gəlir ki, XVIII əsrin ortalarında milli intibah hərəkatının güclənməsi onun tarixən formalaşmış klassik mədəniyyətin də varisinə çevrilməsinə imkan verir” [19, s.376-377].

M.Cahangirov sistemli şəkilsə apardığı tədqiqatlarına əsasən Azərbaycan ədəbi dilinin milli təşəkkül mərhələsini belə xarakterizə edir: “Klassik üslub xəttinin “zirvədən enmə”, xalq ədəbi dili üslub xəttinin isə eyni zamanda və eyni nisbətlə “zirvəyə qalxma” prosesi XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən get-gedə fəallaşdı, XVIII əsrin birinci yarısında təkamül gedişi müəyyənlik aldı (görünür, XVII əsrin ikinci – XVIII əsrin birinci yarısında hər iki üslub xətti üzrə təqribən “bərabər” müvazilik olmuşdur). Nəhayət, ədəbi dilimizdə tarixən “müqabil məqam” tutan, lakin heç də bir-birini inkar etməyən başlıca ictimai üslublar sistemində xalq ədəbi dili üslub xətti XVIII əsrin ikinci yarısında nəticə etibarilə aparıcı mövqeyə keçdi. Bununla da klassik üslub xəttinin XVI əsrdə Füzuli zirvəsi, mahiyyətcə, xalq ədəbi dili üslub xəttinin XVIII əsrdə Vaqif zirvəsi ilə “əvəz” olundu. Belə bir təkamül gedişi, əlbəttə, ümumxəlqi-milli əsaslarla ədəbi dil quruculuğu yönümlü inkişaf prosesinin XVIII əsrdə intensivləşməyə başlayan təbii-qanuni nəticəsi kimi qavranıla bilər” [6, s.104].

XVI əsrin sonları XVII əsrin əvvəllərindən etibarən dil vahidlərinin istifadəsində bir sabitlik yaranır. Bu dövrdən sonra milliyəqədərki dil faktorlarına çox az rast gəlinir. Bu səbəbdən də bunları milli dildə arxaizm adlandırırlar. Dilin quruluşunda ən fəal hissə lüğət tərkibi hesab edilir, buna görə də milli dilin leksikası milliyəqədərkindən xeyli fərqlənirdi. Məsələn, “XVIII əsrin iki böyük sənətkarında - Vidadi və Vaqifin dilində cəmi dörd xalis arxaizm var: Bu gün - *danla*, demə, dövrən deyildir bir qərar ilə (Vidadi); Hatəm xan ağadır *sində* (qəbirdə) yoldaşın (Vidadi); Firqətin *damu* tək əzaba dönmüş; Qoynundakı əcəb *nəstədür*, ay qız (Vaqif) – bunlar

milliyəqədərki dilin qalıq – faktlarıdır. Bu arxaizmləri milli dilin müəyyən dövründə (əndüzü:anında) konkret bir üslubda qəflətən fəallaşan qədim Azərbaycan sözlərindən fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, *qonuşmaq* XVIII əsrdə Vaqifin dilində bir dəfə işlənir: Bir-birinə *qonuşmadıq*, ayrıldıq. Yaxud kəndi sözüne XIX əsr şairlərinin dilində 2-3 dəfə rast gəlinir. (Qovğaya salma *kəndini*, Darüssəlamı bul – Q.Zakir). Ancaq həmin vahidlər XX əsrin əvvəllərində romantiklərin dilində çox fəaldır. Artıq həmin məqamda bunlar qədim Azərbaycan sözləri deyil, romantiklərin üslubunu səciyyələndirir – onlar bədii və publisist dillərində osmanlıcanın fonetik, leksik faktlarına üslubi norma kimi baxırdılar” [5, s.96-97].

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilində fonetik, qrammatik sisteminin vahidlərinin təkmilləşməsində bir sıra dəyişikliklər olmuşdur. Bu tip dəyişmələr Azərbaycan dilinin milli dil kimi vahidləşmə prosesi XVIII əsrdə ədəbi və canlı danışmaq dilində sabitləşmişdir. Bu mərhələdə ədəbi dildə, əsasən də, yazılı ədəbi dildə milli dil vahidləri əsasında ümumiləşmə prosesi güclənmişdir. Bunun da əsas səbəbi odur ki, dildə şivə xüsusiyyətləri azalmış, məhdud şivələrin arasındakı əlaqələr güclənmişdir.

Bu dövrdə həm türk mənşəli, həm də qeyri-türk mənşəli söz və ifadələr ümumxalq dilindən ədəbi dilə keçmişdir. Bu sözlər yalnızca ədəbi dillə, yəni yazılı mənbələrlə dilə gəlmir. Belə olsaydı nə folklor dilindəki zəngin alınma leksikadan, nə də alınma mənşəli sözlərin milliləşməsindən söz etmək mümkün olardı. Bu dövrdə dildəki alınma leksikanın normativləşməsi prosesi ədəbi dillə ümumxalq dilinin qarşılıqlı əlaqəyə girməsi nəticəsində olmuşdur. Əgər bu əlaqə olmasaydı dilimizin lüğət tərkibində milliləşmə prosesi də olmazdı.

XVII-XVIII əsrlərdə ərəb və fars mənşəli sözlərin mənimsənilməsi prosesi getdikcə güclənirdi. Bu proses iki istiqamətdə özünü göstərirdi:

- 1) əvvəlki dövrlərdə ədəbi dilimizdə işlədilən ərəb-fars mənşəli alınmalar ya təsadüfən işlədilir, ya da ki, tamamilə istifadə edilmir;
- 2) ərəb-fars mənşəli alınmaların bəziləri dildə möhkəmlənərək ümumişlək mövqə tutur.

Milli təşəkkül mərhələsində sonra Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ərəb və fars mənşəli leksikada əsaslı dəyişikliklər olmur. Bu dövrdə ərəb və yaxud fars mənşəli alınmaların kütləvi axını dayanır.

XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi dildə ilk dəfə rus-Avropa mənşəli leksikasının işlənməsi müşahidə edilir. Bunun da əsas səbəbi Azərbaycan-Rusiya münasibətləri və bu münasibətləri özündə əks etdirən sənədlərin ortaya çıxması ilə əlaqədar idi. Azərbaycan dilli sənədlərdə müşahidə edilən rus (Avropa-rus) sözlərinə misal olaraq: *Rusiya, departament, soldat, kazak (türk mənşəlidir), Pyotr, sovetnik, qubernator* və s. göstərmək olar.

Dövrün dilçilik əsərlərində *isim, zərf, feil, sifət, məful, fail, məfulibeh, mübtəda, xəbər, cümlə, cümleyi-ismiyyə, cümleyi-şərtiyyə, cümleyi-feliyyə, cəm, cümleyi-zərfiyyə, ibarə, kəlam, ləfz* kimi terminlər işlənirdi.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ticarət sahəsinə aid bir sıra söz və ifadələrə də rast gəlinirdi: *arşunlamaq, xərc etmək, əhli-ticarət, satduğu nəsnə, müştəri, ucuz, alacağı olmaq, qəbz, qazanmaq, dükan, nəf, nəqd, qənaət, aldığı nəsnə, ehtiyac, ortaqlıq, bahalı, başabaş, ucuzca vermək, əmanət, sahibi-bazar* və s.

Bu mərhələdə ədəbi dilimizin lüğət tərkibində bir sıra dəyişikliklər olur. N.Xudiyev bununla bağlı olaraq yazır: “XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət prosesləri gedir, lakin keyfiyyət prosesləri, əvvəlki mərhələlərdən fərqli olaraq, daha mühümdür, aparıcıdır” [19, s.389]. N.Xudiyev keyfiyyət proseslərinin aparıcı mövqeyə malik olmasının səbəbini bu dövrün ədəbi dili üçün ayrıca, yeni bir mərhələ olmamasında görür.

XIX əsrdə Azərbaycan dilinin müstəqilliyinə qarşı mübarizəsi artmışdır. Tarix boyu öz orijinallığı ilə qoruyan Azərbaycan dili inkişaf edərək XIX əsrdə milli dilə çevrilmişdir. Bu dövrdə M.F.Axundov Azərbaycan dilinin poetik vüsətə malik olan çox qadir bir dil olduğunun sübut etməyə çalışmışdır.

XIX əsrdə dilçiliyin qrammatika və lüğətçilik sahələrində irəliləyiş özünü göstərir. Bu mərhələdəki ən əsas lüğətlərlər – 1891-ci ildə nəşr edilmiş “Русско-татарский

словарь”(S.M.Qənizadənin), M.Kazım bəyin çap edilməmiş türkcə-rusca lüğəti, 1861-ci ildə nəşr edilmiş “Турецко-татарско-русский словарь”dır(L.M.Lazarev). S.M.Qənizadənin 1891-ci ildə nəşr etdirdiyi lüğəti Azərbaycan ədəbi dilinin leksikasını sistemli şəkildə əks etdirir.

XIX əsrdə M.F.Axundzadənin təşəbbüsü ilə ədəbi dildə rus və Avropa dillərindən incəsənət, teatr, ədəbiyyatla əlaqəli (*komediya, literatura, aktyor, dram, roman*), hüquqi, fəlsəfi, siyasi (*despot, polititka*), maarif, texnika (*teleqraf, qəzet, matematika*) terminlər keçməyə başlamışdı.

XIX əsrdə ədəbi dilin fonetikasını demək olar ki, XVII-XVIII əsrlər fonetikasını təkrar edir. Azərbaycanda ilk dəfə durğu işarələrindən istifadəyə cəhd XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən başlanmışdır. Durğu işarələrindən ilk dəfə isə M.Kazımbəy qrammatika kitablarında istifadə etmişdir. Daha sonra M.Axundov bununla bağlı layihə təqdim etmiş, lakin tərtibinə nail ola bilməmişdir. Sistemli şəkildə durğu işarələrindən ilk dəfə “Əkinçi”də istifadə edilmişdir.

Bu mərhələdə leksika sahəsində ədəbi dilin lüğət tərkibində türkləşmiş (azərbaycanlaşmış) qeyri-türk mənşəli sözlərin rolu böyük idi. Ədəbi dildə təsadüf olunan belə alınma sözlər ədəbi dildə sabitləşə və milliləşə bilməmişdir. Əlbəttə qeyd edə bilərik ki, bu cür söz və ifadələrin bir çoxuna bu mərhələdən əvvəl də təsadüf olunmuşdu. Lakin XX əsrin əvvəllərindən etibarən dildən çıxdılar. Məsələn: *dərban, sahir, növrəsidə, təğyir, sərəfraz, təcəlla, havi, fəsanə, fəsad, hidayət, əzim, cülüs, vazeh, ləfz, ümmət, təğəyyür, ərş, lisan, müddələl, fəruat, pədər, rağib, nəhad, tövhid, lövh, bətul, raz, fərzənə, qüllabi, çakər, məqfirət* və s. göstərmək olar.

XIX əsrdə elmi əsərlərin terminoloji leksikasını üçün ən vacib cəhətlərdən biri elmi terminologiya yaratmaq üçün ilk dəfə ümumxalq dilinin morfoloji, semantik, sintaktik imkanlarından sistemli şəkildə istifadə və istifadə edilən terminlərin qaydaya salınması yolunda ilk addımlar atılması idi. Elmi terminologiyanın ilkin formalaşma mərhələsini səciyyələndirən uğurlu nümunələrə misal olaraq: *zəlzələnin dairəsi, ağacmişarlayan,*

burun (coğrafi termin), sıra dağlar, çiçək (xəstəlik), yer kürəsi, yağışölçən, yağınkeçirdən, qalvanizm maşını və s. göstərmək olar.

XIX əsr elmi əsərlərinin terminoloji leksikasında alınma terminlər də əhəmiyyətli yer tutur. Əsrin əvvəllərində termin alınması üçün əsas mənbə ərəb, qismən isə fars dilləri olmuşdur. Daha sonra isə yeni əsrin ikinci yarısından başlayaraq rus dilindən və Avropa dillərindən termin alınması prosesi geniş vüsət almış və nəticədə Azərbaycan dilində termin fondu yaradılmasının əsası qoyulmuşdur. Bu dövrdə rəsmi sənədlərin bir hissəsi rus dilindən tərcümə edildiyi üçün rus mənşəli sözlərin dilə təsiri özünü açıq şəkildə göstərirdi.

Avropa-rus sözlərində əlavə Azərbaycan dilində Avropa-rus anlayışları meydana çıxaraq möhkəmlənir və onların bir hissəsi artıq ədəbi dildə əvvəlcədən mövcud olan, ancaq başqa anlamda istifadə edilən sözlərlə ifadə edilir. Məsələn: *məktəb, müəllim, tamaş, elm* və s.

XIX əsrdə terminologiyanın zənginləşməsi nəticəsində terminlərin sinonim şəkildə işlədilməsi geniş yayılmışdı. Məsələn: *elmi-təcrüba – ximiya - elmi-analiz*.

Ədəbi dilin Vaqifdən sonrakı inkişaf prosesinə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, Vaqifin dili Azərbaycan ədəbi dilinin bütün sahələrinə müsbət təsir göstərmişdir. Yazılı ədəbi dillə birlikdə şifahi ədəbi dilə də Vaqifin dili istiqamətləndirici təsir etmişdir. Bunun nəticəsində də həm yazılı, həm də şifahi ədəbi dil vahidləri yaxınlaşaraq zənginləşmiş və beləliklə də, milli dilə keçid prosesi güclənmişdir.

XIX əsrdə M.F.Axundovun ədəbiyyatımıza gətirdiyi yeni janrlar sayəsində ədəbi dilin demokratikləşməsi, xəlqiləşməsi və milliləşməsi dərinləşdi. Dilçilik tariximizdə ədəbi dil məsələsinə dair ilk tezlər M.F.Axundova məxsus olmuşdur. O, ehtiyac olmadan, ümumişlək olan sözlərin anlaşılması çətin olan söz və ifadələrlə əvəzlənməsinə qarşı çıxırdı. Onun ədəbi dilimizə dair həyata keçirdiyi işlərin ən çox əhəmiyyət kəsb edəni isə yeni əlifba uğrunda mübarizəsidir. M.F.Axundov öz elmi əsərlərini Azərbaycan türkcəsində yazırdı, dilinin müasir elmi mülahizələri ifadə etməyə malik bir dil olduğunu deyirdi.

M.F.Axundovun əsərlərində istifadə etdiyi termin yaradıcılığında, əsasən, iki mənbədən istifadə edirdi: ümumxalq dili və rus-Avropa dilləri. Ərəb-fars sözlərindən isə qismən istifadə edilirdi. Ədibin istifadə etdiyi rus-Avropa terminlərinə nümunə olaraq: *politika, progress, patriot, literatur, sivilozasyon* və s. göstərmək olar. Bu cür ifadələri M.F.Axundov ilk dəfə Azərbaycan dilinin elmi üslubunda istifadə edib, möhkəmlətməmişdir.

XIX əsrdə dilin lüğət tərkibində alınma mənşəli terminlər üstünlük təşkil edirdi:

a) ərəb-fars dillərindən alınan, lakin anlaşılın sözlər və terminlər: *ifadə, rütubət, xalq, təqvim, mədaxil, təcrübə, məxaric, ibarə, iqlim, ticarət, vücud, təhlil, toxum, pəhriz, rəis, təbabət, ittifaq, tibb, sərmayə* və s.

b) ərəb-fars dillərindən alınan, lakin anlaşılmayan sözlər və terminlər: *təbi-hümayun, nəşvü-nüma, qəti-əza, məvaddi-hüvaniyyə, cümleyi-xəbəriyyə, mübahzeyi-zindəgani, dərəcəyi-izafi, mədarisi-aliyyə, elmi-kimya, şərərəti-əşrar, məfuli-iləh* və s.

c) rus-Avropa mənşəli terminlər: *kolyaska, aplatsiya, kvartal, fotoqraf, nömrə, fabrika, maşın, ekonomiya, bakteriya, batalyon, telefon, palajeni, faktor, universitet, redaktor, elektrik, zakon, qəzetə* və s. [6, 192-196].

XIX əsr ədəbi dilinin inkişafında, əsasən də ədəbi dildə terminologiyası işində “Əkinçi” qəzetinin xidməti xüsusilə qeyd edilməlidir. Dildəki milli terminlər xalqın gündəlik məişətindən alınaraq qəzetlərə, dövrün ədəbi dilinə gətirilirdi, xüsusilə də, xalq terminologiyasına daha çox üstünlük verilirdi.

XIX əsrdə Azərbaycan mətbuatının və mətbuat dilinin əsl tarixi “Əkinçi” qəzetinin nəşri ilə başlanır. Qeyd etdiyimiz kimi, bu qəzetin ən mühüm xidməti termin yaradıcılığıdır. Məsələn: *yun qoyunu, susaxlayan, yağıntı, dərman otları, susuzluq, gilli torpaq, qaratorpaq yer, göyərti, qüvvətli yem, gözağrısı, dərişliq, turşu, süsəpən* və s.

XIX əsrdə ədəbi dildə bir sıra ərəb-fars mənşəli sözlərin də istifadəsinə davam edilirdi:

1. Məzmun və formasına görə Azərbaycan sözlərinə oxşayan ərəb-fars mənşəli sözlər. Məsələn: *xəbər, nahar, təqsir, adam, baxt, xəstə, xarab, fayda, cüt, xətər, asan* və s.

2. Yalnız yuxarı təbəqənin dilində işlənən, lakin xalq dili üçün işlək olmayan ərəb-fars mənşəli sözlər. Məsələn: *asayış, xəfif, islahat, qətrə, izhar, irtica, güzəriş, ovqat, mövcudat, təmsilat, behcət, amval, ehtimam, kamil, təhrir* və s.

3. XIX əsrdə ədəbi dildə təsadüf olunan, dəyişikliyə məruz qalmayaraq müasir ədəbi dildə olduğu kimi işlənən sözlər. Məsələn: *eşq, segah, pərvanə, cəhan, beyt, xoş, qəndil, zülm, tarix* və s.

4. Ahəng qanununa tabe olmayan öz sözlərimiz kimi işlənən sözlər. Məsələn: *ittifaq, fürsət, xaric, zarafat, fərasət, hesab, siyasət, hökm, aləm* və s.

XIX əsrdə bir sıra sözlərə təsadüf edilir ki, bu sözlər müasir ədəbi dil üçün arxaıkləşmişdir. Məsələn: *ari(təmiz, saf), ağılamaq(zəhərləmək), bulmaq(tapmaq), dün(gecə), day(at), düş(rüya), eşik(qapı), qat(dəfə), nəstə(şey), sağınmaq(çəkinmək), tümən(pul vahidi), yağma(qarət), qamu(hamı), şimdi(indi), urmaq(vurmaq), qucmaq(qucaqlamaq)* və s.

1.2 XX əsr Azərbaycan ədəbi dili (1900-1920-ci illər)

XX əsrin əvvəllərində dünya ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə tanışlıq, tərcümə məsələləri dilçilikdə bir sıra praktik dilçilik problemlərini yaratmışdı. Bu səbəbdən XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilçiliyi, demək olar ki, praktik dilçilik idi. Bu dövrdə dilçiliyin qarşısındakı bir sıra məsələlər dururdu: əlifba, imla, tərcümə dili, ədəbi dilin norması və s. Sonuncu məsələ ciddi mübahisələrə səbəb olaraq a) ərəb-fars, b) rus-Avropa, c) türk mənşəli mənbələrə istinad edən tərəfdarlar meydana gətirmişdi.

Əsrin əvvəllərində yazını tələffüzə yaxınlaşdırmaq cəhdi özünü göstərirdi. Demək olar ki, dilin lüğət tərkibindəki sözlərdə ahəng qanunu ardıcıl şəkildə gözlənilirdi, ancaq *danışdı, oxudu* yazılır, *danışdı, oxudu* oxunurdu.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin leksikasını a) türk, b) rus-Avropa, c) ərəb-fars mənşəli leksika təşkil edirdi. Deməli ərəb-fars və Avropa-rus sözləri ilə birlikdə, türk mənşəli sözlərin işlənməsini görürük: *cocuq, baba (ata), sıcaq, pək, torun (nəvə)* və s.

Əsrin əvvəllərində alınma sözlər kifayət qədər çox işlənirdi. Bu dövrdə cərəyan edən ictimai-siyasi şəraitlə bağlı olaraq yaranmış, ədəbi dilin zənginləşməsində istifadə edilən sözlərin bir qismi rusizmlər və Avropa sözləri təşkil edirdi. Bu cür ifadələrin içərisində həm alındığı dövr, həm də bugün ictimai həyat üçün də işlək olan *avtomobil, universitet, pasport, boykot, demokrat* və s. sözlərlə birlikdə, dil üçün gərəksiz sayılan ifadələr də alınır. Bu sözlərə nümunə olaraq: *ofitser, klas, çast, realni, spektakl, ekonomi, naçalnik, uşqola* və s. kimi sözləri göstərmək olar. Belə sözlərdən bəzilərinin dildə qarşılığı olsa da, dövrün tələbinə görə müəyyən fərqlər qoyulurdu. Məsələn, *şkol/şkola/uşkola* variantlarında istifadə edilən *məktəb* sözünün müqabilində tamamilə artıqdır. Lakin mətbuatda bu sözlər fərqləndirilirdi: *şkol/şkola/uşkola* dedikdə, yeni tipli, rus-Azərbaycan tədris ocaqlarını, *məktəb* dedikdə isə köhnə tipli dərslər-təlim ocağı nəzərdə tutulurdu. Yəni *məktəb* və *şkol* sözləri eyni ictimai anlayışları bildirmirlər. Bunlardan əlavə, bu dövrdə dilə gələn rus sözlərindən bəziləri ərəb və fars sözləri ilə əvəz edilirdi. Məsələn:

ekonomi – iqtisadi;

naçalnik – rəis;

spektakl – tamaşa;

politika – siyasət;

ofitser – zabit;

klas – sinif və s.

Bunlar dövrün tələbi olsa da, dildə ikinci variantlar sabitləşmişdir.

XX əsrdə dövrün qabaqcıl ziyalıları bütövlükdə alınma sözləri deyil, ana dilini korlayan əcnəbi sözlərin istifadəsini pisləyirdilər. Ziyalıların daha vacib hesab etdikləri Azərbaycan-türk dilinin mahiyyətini qorumaq idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu müddət ərzində parlamentdə bir sıra iclaslar keçirilmiş və sayı 300-dən çox olan qərarlar qəbul edilmişdir. Məhkəmə dövlət dili haqqında olan qərarla parlament istisna olmaqla, bir sıra idarə işlərində bir müddətlin rus dilinin istifadəsinə icazə vermişdi. Parlamentdə isə hansı dildən istifadə məsələsi parlament üzvlərinin öz öhdəsinə buraxılmışdı. Parlamentin istifadə etdiyi dil Azərbaycan türkcəsi idi. Parlamentdəki qeyri-yerli nümayəndələr çıxışlarının rus dilində olması məsələsi müzakirə edilmiş, nəticədə Azərbaycan türkcəsi parlamentin rəsmi dili, rus dili isə qeyri-yerli nümayəndələrinin çıxışlarının dili olması məqbul hesab edilmişdi.

AXC-də çıxış edən hər bir kəsin nitqi onların mədəniyyət səviyyəsi, ümumi bilikləri və s.dən asılı olaraq müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi. Bu fərqlər dil üslub və səviyyələrində özünəməxsusluqlar yaradır. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadənin dili bütün digər çıxış edənlərin, istər Qara bəy Qarabəylinin, istər Aslan bəy Səfikürdskinin, istərsə də F.Xoyskinin çıxışlarının dili üzrə müqayisəsi göstərir ki, parlament dilində iki əsas üslub özünü göstərir. M.Ə.Rəsulzadənin dili daha çox mürəkkəbdir və mürəkkəbliyə özünü dilin bütün, yəni həm fonetik, həm semantik, həm də qrammatik səviyyələrinə göstərir. M.Ə.Rəsulzadənin nitqində alınma sözlər (*səmimani, yum, bahirə, təriq, məbus, kəndi, pək, müftəxər, zühur* və s.), izafət tərkibləri (*inqilabi-kəbir, məclisi-məbusan, həqqi-hürriyyət, məclisi-müəssisan, həqiqəti-bahirə, heyati-siyasilər*) olduqca çoxdur.

AXC-nin parlament dilinin terminologiya sahəsində sərbəstlik var idi. Parlamentin adı, vəzifə bildirən terminlər hələ formalaşmamışdı. Məsələn:

məbusan – parlament üzvləri;

baş nazir – nazirlər sovetinin sədri;

parlament əzası – parlament nümayəndəsi;

parlament – parla man;

rəisi – vükəla – hökumət rəisi vükəla;

məclis – məclisi – məbusan və s.

Bu dövrdə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- 1) Azərbaycan sözləri – bəzi sözləri nəzərə almasaq, osmanlı türkcəsi ilə Azərbaycan sözləri ayırd etmək çətindir. Məsələn: *əvət, hanki, şimdi, şu, iştə, kendi, çete, işbu, imdi* və s.
- 2) osmanlı dili sözləri – ədəbi dilə daxil olan yeni neologizmlər. Məsələn: *parlament nümayəndələri, millət nümayəndələri, birər, sürəkli, hökumət rəisi, sədr müavini, maliyyə nəzarəti, vergi, qərar layihəsi, gömrük, sosialistlər fraksiyası, inqilab bayrağı, sinif ayrılığı, seçki hüququ, qərar layihəs, baş nazir* və s.
- 3) ərəb və fars sözləri – bu qrupa müasir dilimiz üçün arxaik olan söz və söz birləşmələri daxildir. Məsələn: *üləma, bizzat, məruzət, inqilabi-kəbir, məclisi-məbusan, bizzat, hadisati-ələmiyyə, ixtilal, mübin, haiz, müstəhəb, haiz, bilxaq, məşimə, inqilabi-kəbir, ədəbi-mərkəziyyət, tələqqi, fünun, müsalihəkar, məvad, qanuni-intixab* və s.
- 4) rus dilindən dilimizə keçən sözlər – bu sözlər parlament nümayəndələrinin dilində işlənirdi. Məsələn: *fraksiya, akop, program, inspektor, demokratiya, sosialist, mandat, komissiya, şkol, deklarasiya, telegram, kapital, zakon, smeta, universitet* və s. [4, s.45-46].

Rus və Avropa dillərindən keçən alınma sözlərin bəzilərinin ədəbi dildə qarşılığı var idi:

universitet – darülfünün;

akop – səngər;

politika – siyasət;

proqram – məqamnamə;

ustav – nizamnamə;

doqovor – müqavilə;

şkol – məktəb;

ministr – nazir – vəkil;

zakon – qanin;

kapital – sərmayə;

doklat – məruzə və s.

Lakin bəzi rus-Avropa mənşəli terminlərin isə ədəbi dilimizdə qarşılığı olmamışdır. Məsələn: *teleqram, smeta, inspektor, nadelni, büdcə, sosialist, teleqraf* və s.

1.3 XX əsr Azərbaycan ədəbi dili (1920-1990-cı illər)

1920-1990-cı illər mərhələsi Sovet dövrü də adlandırılır. Sovet dövründə ədəbi dilimiz əsasən iki mərhələdən keçmişdir:

1)1920-1940-cı illəri əhatə edən dövr – bu dövrdə lüğət tərkibində, əsasən, ərəb, fars, rus-Avropa mənşəli sözlər çox işlədilsə də, vaxt keçdikcə milli sözlər üstünlük təşkil edir. Bunun nəticəsində bu mərhələnin sonuna yaxın müəyyən zaman çərçivəsində mənimsənilməmiş ərəb, fars sözləri dilin lüğət tərkibindən çıxır, daha sonra beynəlmiləl rus-Avropa sözlərindən qarşılıqsız olanlar dildə qalır. İkinci mərhələdə ümumxalq səciyyəsi daşıyaraq sabitləşməyə başlayan yeni sözlər yaranır. Yeni sözlər, əsasən dilin daxili imkanları hesabına yaranır. Bu mərhələdə dilin lüğət tərkibi zənginləşir.

N.Xudiyev 20-ci illər barəsində yazır: “Keçən əsrin 20-ci illərindən milli dillərin inkişafına güclü təkan verildi. Azərbaycan ədəbi dili də məhz inqilabdan sonra əsrlərlə məruz qaldığı assimilyativ təsirlərdən xilas oldu, real zənginləşmə imkanları qazandı və xalqı prinsiplər əsasında yeni normalaşma prosesinə daxil oldu. Azərbaycan ədəbi dili sovet dövründə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu dövr Azərbaycan dili tarixində əlifba, orfoqrafiya məsələləri ilə yanaşı, leksik, semantik və qrammatik proseslərin coşğun inkişafı dövrüdür. Əlifba və orfoqrafiya məsələləri ilə bağlı qərar və göstərişlər əhalinin savadlanması, ümumi mədəni səviyyənin yüksəldilməsi kütləvi təhsil sahəsində başlıca tədbirlərdən idi. Yeni ictimai-iqtisadi quruluşla, sosial inkişaf

və elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar yeni söz birləşmələri, leksik və sintaktik vahidlər meydana çıxır və bunların xəlqi ifadə üsulları dilin normalaşması prosesinə çox böyük təsir göstərirdi. Bir sıra sözlərin mənaca genişlənməsi, yaxud daralması, yeni mənə qazanması, yeni leksik və leksik-qrammatik vahidlərin yaranması dilin lüğət tərkibinin inkişafında mühüm rol oynayırdı” [20, s.9-10].

Bu dövrdə dillərin ümumi şəkildə inkafına səbəb olan ən mühüm amil kütləvi xarakter daşıyan kommunikasiya vasitələrinin rolunun daha da artmasıdır. Televiziya, jurnal, kino, radio, qəzet, teatr və s. kimi amillər ədəbi dilimizin inkişafına, yeni sözlərin yaranmasına, şifahi və yazılı nitqin cilalanmasına çox böyük təsir edir. Ədəbi dilin inkişafında sovet hakimiyyətinin elə ilk illərindən kütləvi kommunikasiya vasitələrinin təsiri güclü şəkildə özünü göstərirdi. Kütləvi kommunikasiya vasitələrinin rolunun artması nəticəsində də bu dövr üçün aktual olan hadisələri özündə əks etdirən dil vahidləri daha tez ümumxalq xarakteri alırdı.

Bu dövrdə ədəbi dilin inkişafında mətbuatın rolu danılmazdır. Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr qəzet dilinin köməyi ilə daha da tez kütləvi forma alır. M. Şirəliyev yazır: “Qəzet dili ancaq ədəbi nitq nümunəsi olmaqla qalmır, o, eyni zamanda ədəbi dilin kütləvi şəkildə yayılması funksiyasını yerinə yetirir, çünki “Kommunist” qəzetinin dili bütün rayon qəzetləri və Azərbaycanda başqa mətbuat orqanları üçün nümunə hesab edilir” [20, s.13].

Qəzet dilində bir sıra neologizmlər, tarixizmlər, terminlər, dialektizmlər, xalq ifadələri, arxaizmlər və s. işlənir. Bu da ədəbi dilimizin inkişafında mühüm rol oynayır.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, sovet dövründə də ədəbi dilimizdə köhnəlmiş sözlər passiv fonda yer alır, lakin müəyyən səbəblərə görə bu cür söz və ifadələrin bəzilərindən istifadə edilir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, köhnəlmiş sözlər lazım olduqda yenidən aktiv fonda geri dönərək, fəallıq qazana bilər. Bu da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur.

Ədəbi dilin zənginləşməsində əsas rol oynayan faktorlardan biri də neologizmlərdir. Neologizmlərin dildə böyük rola malik olmasına səbəb bu sözlərin

yeni mənə ifadə etməsidir. Hər bir dövrdə olduğu kimi, sovet dövründə də ədəbi dilimizə daxil olan neologizmlər həmin dövr üçün aktual olmuş, müəyyən müddətdən sonra isə öz aktulluğunu itirmişdir. Məsələn: *yoxsul və ya ortabab kəndli, ərzaq kartoçası* və s. kimi sözlər bu qəbildən sayıla bilər. Bu sözlər texniki tərəqqi ilə bağlı olaraq olaraq yaranmış, daha sonra öz fəallığını itirmişdir.

Bu dövrdə ədəbi diliimizdə istifadə edilən ərəb-fars mənşəli sözlər işlədilmə imkanlarına görə aşağıdakı növlərə bölünür:

- a) Ərəb-fars mənşəli sözlərin bəziləri bir sıra dəyişikliklərə uğramışdır. Ona görə də, alınma mənşəli olan bu sözləri öz dilimizin sözlərindən fərqləndirmək çox çətin olmuşdur. Lakin bu qəbildən olan alınmalar o dövrdə ədəbi dilimizdə fəal şəkildə istifadə edilmişdir. Məsələn: *vahid, cəlb, məqsəd, xalq, inkişaf, sərf, əlifba, istehsal, azad, ziyalı, təsərrüfat, mədəni* və s;
- b) 20-ci illərdəki dövr üçün məqbul hesab edilməyən ərəb-fars dillərindən hazır formada alınan, lakin dildəki qarşılıqları daha başa düşülən alınma sözlər. O dövrdə sosial vəziyyətlə bağlı yaranan bu sözlərə daha çox “Gənc işçi” və “Kommunist” qəzetlərində rast gəlinir. Məsələn: *əza, fəhlə, əmələ, darülfunun* və s. Bu qəbildən olan sözlərin bəziləri öz fəallığını qorumuş, ümumişlək sözlər sırasında müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır.

XX əsrin 20-30-cu illərində işlədilən ərəb-fars mənşəli sözlərin əksəriyyəti əvvəlki dövrlərdə işlədilmişdir. Məsələn: *məbləğ, təftiş, müraciət, qurultay, müzakirə, məntəqə* və . Bu sözlərlə yanaşı bir sıra rus mənşəli sözlərdən də istifadə edilirdi. Məsələn: *kommunist, sport, partiya, sosializm, konfrans, bolşevik, gimnastika, maşın, plenum, kommunizm* və s.

XX əsrin əvvəllərində dilimizin lüğət tərkibini qəlizləşdirən, çətinləşdirən bir sıra sözlər də var idi. Məsələn: *nerədə, ianə, niqab, bəhriyyə, ben, yavru, istihalə, mübzəl, hənuz, cəridə, şu, nəşv-nüma, əndində, kəndi, həpsi, möcib, zəbtiyyə, iqdamat, hüsul* və s.

Bu mərhələdə ədəbi dilimizdə daha çox paralel şəkildə işlədilən sözlərə də rast gəlinirdi. Məsələn:

avans – peşin;

ellikləşdirilmə - kollektivləşdirilmə;

mənafə – interes;

partiya – firqə;

baş etablar – mərtəbələr;

ministr – nazir – komissar;

cəmi – cümlətane;

kultura – mədəniyyət və s.

20-ci illərdə ədəbi dilimizdə uydurma sözlər də işlənirdi. Bu sözlər daha sonra dilin lüğət tərkibindən çıxmışdır. Məsələn: *görüntü, öndül, salıq, kandırğac, yönəldici* və s. Bu cür sözlər dildə möhkəmlənə bilməmiş, sıradan çıxmışdır.

Bu dövrdə bir sıra qondarma terminlər meydana gəlmişdi. Məsələn: *daşbilik (petroqrafiya), yerbilik (coğrafiya)* və s.

Ümumiyyətlə, “Türk xalqlarının şifahi yaradıcılıq nümunələrinin dilində terminoloji leksikanı zənginləşdirmək üçün imkanlar az deyildir. Epik əsərlərdə ümumi biologiyaya, botanikaya, heyvandarlığa, aqrobiologiyaya və başqa sahələrə aid anlayışları ifadə etmək üçün çoxlu terminlərə təsadüf olunur. Eyni fikri müxtəlif biliklər sahəsində terminologiyayı daha da zənginləşdirməkdə qiymətsiz mənbə olan dialekt leksikası haqqında da demək olar” [20, s.19].

Gördüyümüz kimi, dövrün əvvəllərində ərəb-fars mənşəli sözlər dildə öz işləkliyini itirməmiş, daha çox isə terminoloji səviyyədə istifadə edilmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilində türk mənşəli söz və ifadələrdən də istifadə edilirdi. Ədəbi dilimizdə daha çox işlədilən *əvət, iştə, pək, həp* kimi sözlərin Azərbaycan ədəbi dilindəki qarşılığı *bəli, budur, bütün, ən* sözləridir. Vaxtilə belə söz və ifadələr türk dili üçün ümumişlək, fəal mövqedə işlənən sözlər olmuşlar. Lakin bu

qəbildən olan sözlər Azərbaycan ədəbi dilində ümumxalq səviyyəyə qalxa bilmədiyi üçün ədəbi dildə öz mövqelərini qoruya bilməmişlər.

XX əsrin 20-30-cu illərində, əsasən də, mətbuatda öz fəallığı ilə seçilən *qovğa, çəri, çolpan, yenicəri* kimi sözlərdə istifadə edilmişdir. Bunlardan əlavə, qeyd edə bilərik ki, *kaç, şöylə, həpsi, hanki, şu, böylə* və s. kimi bir sıra türk mənşəli sözlər də 20-ci illərdə ədəbi dilimiz üçün fəal möqvedə işlənirdi.

Dövrün görkəmli şair və yazıçılarının əsərlərində də türk mənşəli sözlərin işlədilməsi hallarına rast gəlinir. M.Müşfiq, R.Rza kimi sənətkarlar öz şeirlərində *sıcaq, tiren, hasta, yavru, aşk, küçük, süslü, bəkləmək, bıqmaq, bəkçi* və s. kimi sözlərdən istifadə etmişlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan ədəbi dilində rus mənşəli sözlərin işlənməsi hallarına da rast gəlinir. Bu dövrdə rus mənşəli alınmların dilimizə keçməsi prosesi texniki tərəqqinin inkişafıyla əlaqədar idi. Məsələn: *sosial, demonstrasiya, pioner, kooperasiya, bolşevik, sosializm, konstruksiya, bolşevizm* və s.

Bu dövrdə ədəbi dilimizə keçən rus mənşəli alınma sözlərin bir hissəsi termin kimi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində sabitləşmişdir. Məsələn: *büro, teleqraf, internasional, komitə, plenum* və s. Semantik cəhətinə görə mühafizə edilən bu sözlər daha çox “Gənc işçi” və “Kommunist” kimi qəzetlərdə istifadə edilmişdir. Bunlardan əlavə olaraq, 20-ci illərdə daha çox mətbuat dilində işlədilən bəzi rus mənşəli alınmalar isə sonrakı illərdə başqa sözlərlə əvəz edilmişdir. Məsələn:

klas – dərəcə;

sport – idman;

doklat – məruzə;

vıstavka – sərgi;

atçot – hesabat;

provokasiya – təxribat;

flot – donanma;

stipendiya – tədaüd;

krujok – dərnək;

student – tələbə

adres – ünvan və s.

Rus mənşəli alınma sözlər əsrin 20-ci illərində demək olar ki, bir çox sahələrdə işlədilirdi. Məsələn:

- a) Elmi- texniki sahədə: *texnika, teleqram, fabrik, enerji* və s;
- b) Məişət leksikasında: *çamadan, stəkan* və s;
- c) Mədəni-maarif sahəsində: *student, konsert, şkola, jurnal* və s.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, rus mənşəli alınmalar Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə müxtəlif yollarla daxil olsa da, bəzi alınmalar dildə fəal mövqe tutmuş, bəziləri isə öz qarşılıqları ilə əvəz edilərək ədəbi dildə möhkəmlənə bilməmişdir.

XX əsrin 30-cu illəri Azərbaycan ədəbi dili canlanması kimi qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən yersiz, lüzumsuz elementlər çıxarılmğa başlamış və bu iş daha da sürətli mövqe almışdır. Daha sonra ədəbi dilimizin daxili imkanları hesabına yeni sözlər yaranmağa başlamışdır. Ümumiyyətlə, 30-cu illərdən etibarən dilin daxili imkanları hesabına yeni sözlərin yaranması və sözgötürmə meyilləri güclənmişdir.

Bu dövrdə ədəbi dildə dilimizin öz imkanları hesabına bir sıra yeni vahidlər yaranırdı. Bunlar vahidlər həm söz, həm də söz birləşmələri şəkilində özünü göstərirdi. Bu qəbildən olan söz və ya söz birləşmələri əsasən sosializm quruculuğu ilə bağlı olaraq yaranırdı və tam da bu səbəbdən dilin zənginləşməsində çox vacib rol oynayırdı. Lakin bu vahidlərin hər biri dildə möhkəmlənə bilməmiş, sonrakı mərhələlərdə işləkliyi məhdudlaşdırılmışdır.

XX əsrin 30-cu illərində dilin daxili imkanları hesabına yaranan söz və ifadələr ö dövr üçün neologizm hesab olunurdu. Ədəbi dilimizdə yaranan bu cür sözlərin bir qismi öz dilimizin bazası əsasında yaranmışdı. Məsələn: *toplaniş, yeniləşdirilənlər, əvəzçim, qayğısızcasına* və s. Digər qismi isə rus dilinin bazasına əsasən yaranmışdılar. Məsələn: *kolxozçu, kollektivləşdirmə, sovxozçu, maşınlaşdırma* və s.

Bunlardan əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, bu dövrdə yaranan bəzi söz birləşmələri və mürəkkəb sözlər həm Azərbaycan, həm Azərbaycan və rus dili, həm də Azərbaycan və ərəb-fars dilləri bazası əsasında yaranmışdır. Dilimizin daxili imkanları hesabına yaranan söz birləşmələrinə *əməkçi kəndli*, *tarla düşərgəsi* və s.; Azərbaycan və ərəb-fars mənşəli baza əsasında yaranan söz birləşmələrinə *işçi qüvvəsi*, *əmək məhsuladarlığı*, *torpaq şöbəsi* və s.; Azərbaycan və rus dili bazası əsasında yaranan söz birləşmələrinə isə *yem bazası*, *yerli komitə*, *sosialist əkinçiliyi*, *pambıq planı*, *yeni texnika* və s. nümunə göstərmək olar. Bu cür söz, söz birləşməsi və mürəkkəb sözlərin yaranması 30-cu illərdə dilimizi daha da zənginləşdirmişdir.

30-cu illərdə rus dilinin Azərbaycan ədəbi dilinə göstərdiyi təsirin nəticəsi özünü ən çox terminologiya sahəsində hiss etdirir. Bu qəbildən olarn sözlərə *ustanovka*, *rekonstruksiya* kimi sözləri nümunə göstərmək olar. Azərbaycan ədəbi dilində ümumişləklik qazana bilməyən bu sözlər daha sonrakı mərhələlərdə dildən çıxmışdır.

Bu mərhələdə də bəzi alınmalar ədəbi dilimizdə işlənmiş daha sonra öz qarşılığı ilə əvəz edilmişdir. 30-cu illərdə ərəb-fars mənşəli sözlərin ədəbi dilimizindən çıxması prosesi geniş vüsət almışdı. Ədəbi dildən çıxan ərəb-fars mənşəli sözlər öz yerini rus mənşəli alınmalara vermişdi. Məsələn:

sklad – anbar;

ekonomiya – iqtisadiyyat;

okruq – dairə;

aqressor – təcavüzkar;

smena – növbə;

stil – üslub;

zayom – istiqraz;

aeroplan – təyyarə;

deleqasiya – nümayəndə;

uçastok – ərazi;

student – tələbə və s.

2) 1940-cı ildən sonrakı mərhələni əhatə edən dövr – 20-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dilinin terminologiya sahəsində çiçəklənmə dövrü 1940-1980-ci illər mərhələsinə təsadüf edir. Bu mərhələnin ən xarakterik xüsusiyyəti ədəbi dilin terminologiyasının rus dili alınmaları hesabına zənginləşməsidir. Bu dövrdə ədəbi dildə işlənmiş lakin ümumxalq səviyyəsinə qalxa bilməyən sözlərin işləkliyi azalmış, daha çox istifadə edilən ərəb və fars mənşəli söz və ifadələr yenidən ədəbi dildə geniş şəkildə istifadə edilməyə başlamışdır.

50-ci illərdə nəşr edilən terminoloji lüğətlərdə milli vahidlər aparıcı rol oynayır. Məsələn, “İzahlı neft geologiyası lüğəti”ndə belə terminlərə rast gəlinir: *asılı sular, axtarış quyusu, aşırılmış qırıxıq, bərkitmə, ana süxurlar, buzlaqarası çöküntülər, verim əyrisi, açıq yataqlar* və s. [20, s.143].

60-cı illərdə nəşr edilən “Botanika terminləri lüğəti” lüğətində də bir sıra terminlərə rast gəlmək mümkündür: *örtülü toxumlular, becərmə, dəmyə əkin, əmici tellər, su qıtlığı, amöbəoxşar quruluş, paxlalı, budaqlanma, sorucu* və s. Bu cür sözlərlərdən əlavə birbaşa tərcümədən gələn və müvəffəqiyyətsiz olan terminlərə rast gəlmək olar: *hava gübrəsi, soxulmuş areal, yetişmiş oyuncaq, təpədən böyümə* və s. [20, s.143].

Ümumiləşdirərək desək, sovet hakimiyyəti illərində termin yaradıcılığı iki mərhələ keçmişdir:

1)20-40-ci illər; 2) 50-80-ci illər.

Azərbaycan ədəbi dilində 20-ci illərdə ərəb-fars dilindən keçən, 30-cu illərdə rus-Avropa dillərindən keçən terminlər üstünlük təşkil edir. 20-ci illərdə *xəritə, sərmayə, inqilab, mürtəcə, beynəlmiləl, hesab, maliyyə, həndəsə, müəllif, şura, mütləqiyyət, fasilə, xasiyyət, təcavüzkar, sərmayədar, mədəniyyət, dairə* və s. kimi terminlər, 30-cu illərdə müvafiq olaraq *stol, reaksiya, kultura, rayon, kapitalist, epos, finans, geometriya, proletariat, reaksiya, vertikal, partiya, sovet, pauza, partiya, aqressor, revolyusiya* və s. kimi terminlər işlənir. Bütövlükdə birinci mərhələnin mahiyyəti pərakəndəlikdən ibarətdir, mənbələrə münasibətin sabitləşməməsidir. 30-cu

illərin sonlarında rus-Avropa sözlərinə meyl güclənir, 40-cı illərin sonlarında bunların xeyli qismi rədd olunur, yenə ərəb fars sözləri bərpa olunur. Məsələn:

Bsolyutizm – mütləqiyyət;

avtonomiya – muxtariyyət;

emiqrant – mühacir;

intervensiya – müdaxilə;

intelligent – ziyalı;

intriqa – fitnə;

intriqan – fitnəçi, fitnəkar və s. [13, s.364].

50-80-ci illərdə müxtəlif sahələr üzrə terminologiya sabitləşməyə başlayır. Bu mərhələdə milli leksikaya xüsusilə diqqət yetirilirdi və bunun nəticəsində leksikaya bir sıra terminlər daxil olmuşdur. Məsələn: *əyləc (tormoz), soyuducu, baxım (nöqtəyi-nazər), uğur (müvəffəqiyyət), nəfəslik, araşdırma (təqiqat), çimərlik* və s.

Ədəbi dilimizdə beynəlmiləl sözlər 1940-60-cı illərdə öz yerini möhkəmləndirirdi. 1940-cı illərdə dildə ərəb-fars mənşəli söz və ifadələrin daha çox istifadə edilirdi. Lakin dövrün sonlarına yaxın isə rus mənşəli sözlər də paralel şəkildə istifadə edilməyə başlanmışdır. Bu qəbildən olan rus mənşəli sözlər beynəlmiləl səciyyə daşıyırdı. Ərəb-fars mənşəli sözlər beynəlmiləl səciyyə daşıya bilmədiyi üçün işləkliyini itirərək, yerini beynəlmiləl sözlərə vermişdir. Məsələn:

darülfünun – universitet;

məfkurə – ideologiya və s.

XX əsrin 60-70-ci illərində də Azərbaycan ədəbi dilində bir sıra anlaşılması çətin olan ərəb və fars mənşəli sözlərinin işlədilməsi hallarını görürük. Lakin dilin lüğət tərkibində sabitləşmə müşahidə edildiyi bir dövrdə belə anlaşılması çətin olan ərəb-fars sözlərinin istifadəsinə ehtiyac yox idi. Məsələn: *Aytən voleybol yarışında qazanan şagirdləri təbrik etdikdən bir küncdə məbhut şəkildə oturmuşdu.* Bu nümunədə *məbhut* əvəzinə *heyvətli* işlədilməsi müəllifin fikrini daha da aydınlaşdırardı [20, s.165].

Bu dövrlərdə həm də bəzi alınma sözlərin müxtəlif variantlarda işlədilməsinə rast gəlinir. Məsələn, “Avropa mənşəli *artist* sözü dilimizdə geniş şəkildə işlədilir. Lakin istər mətbuat, istərsə də bədii əsərlərin dilində bəzən qadın cinsini bildirmək üçün *artistka/aktrisa* və s. işlədilir. Hətta fəxri ad bildirən “*xalq artisti*” ifadəsi bəzən “*xalq artistkəsi, xalq aktrisası*” şəklində də işlədilir” [20, s.165].

Ümumiyyətlə, M. İbrahimov bu dövrü belə təsvir edir: “Sovet hakimiyyəti illərində qazandığımız ən böyük qələbələrdən biri də milli dillərin, o cümlədən, Azərbaycan dilinin yüksək dərəcədə inkişaf etməsidir. Yalnız sovet dövründə Azərbaycan xalqı dövlət idarələrində ana dilini işlətmək hüququ aldı. Çünki Azərbaycan xalqı milli istiqlaliyyət qazanaraq öz milli dövlətini – Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasını yaratdı. Dil yalnız məişətdə, ədəbi və elmi əsərlərdə yaşamaqla məhdudlaşmayıb, iqtisadi, ictimai həyatın hər bir sahəsində və o cümlədən dövlət idarələrində geniş şəkildə işlənmək imkanı əldə etdi” [20, s.10].

II FƏSİL

XXI ƏSRDƏ DİLİMİZİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN İNKİŞAFINA DAİR

2.1 Qloballaşmanın Azərbaycan dilinə təsiri

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini qazanmışdır. Məhz bu dövrdən etibarən ana dilimizə münasibət aktual məsələ kimi diqqəti cəlb etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu illərdən Azərbaycan dilinin daha çox dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsi özünü göstərmişdir.

Bildiyimiz kimi, müstəqillik illərində ən birinci həll olunmalı problem dilin necə adlandırılması məsələsi idi. Milli Məclisin 2 dekabr 1992-ci ildə “Dövlət dili haqqında qanun”u bu məsələni dərinləşdirmişdi. 12 noyabr 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və dövlət dilimizin adının Azərbaycan dili olması referendum yolu ilə qəbul olunmuşdu. Bu qanun 30 sentyabr 2002-ci ildə H.Əliyev tərəfindən təsdiq edildi və qüvvəyə mindi. H.Əliyev 2 yanvar 2003-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanunun tətbiqi haqqında xüsusi bir fərman imzalamışdı.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dili ilə bağlı məsələlərdən biri də əlifba məsələsi idi. 25 dekabr 1991-ci ildə Azərbaycan Ali Soveti “Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında” qərar qəbul edildi. 18 iyun 2001-ci ildə H.Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” xüsusi fərman imzalamışdı.

Həllini gözləyən digər bir məsələ isə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları məsələsi idi. Orfoqrafiya qaydalarında həllini gözləyən bir sıra məsələlər var idi: qoşa samitlə sözlərin yazılışı, uzun saitlə işlənən sözlərin yazılışı, apastrof, ixtisarlar(abreviaturalar) məsələsi, rus dili və alınma sözlərin yazılışı və s.

Bütün bunlardan əlavə, İlham Əliyev 12 yanvar 2004-cü il tarixində “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”

sərəncam imzaladı. Daha sonra isə redaktoru Ağamusa Axundov olan “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” çap olundu.

Ölkədəki bütün dəyişikliklər dilə öz təsirinin göstərirdi. Dildə özünü göstərən sərbəstlik ən böyük problemlərdən biri idi. Yaradılan şirkət, təşkilat, firmaların adlarını başqa dillərdən alırdı. Bu vəziyyət çox geniş hal almışdı. Bütün bunların nəticəsində də dilə xələl gələ bilərdi: *Grand music, Oriflame, Butomax, Azeronline, Bank of baku, Free person* və s. Bəzi hallarda isə öz dilimizin vahidləri xarici dillərə uyğun yazılırdı: *Hikmat and Co, Salian OİL LTD* və s.

Bu təsirlərin hər biri müasirləşməyə düzgün yanaşmamaqdan irəli gəlirdi. Bir sıra qəzet səhifələrində bu meyl açıq şəkildə özünü göstərirdi. Məsələn, “Azadlıq” qəzetində:

faktor – hadisənin gedişatını müəyyənləşdirən amil;

propoqanda – təbliğat;

intervü – müsahibə və s;

“Yeni Müsavat” qəzetində:

analiz – üzərində tədqiqat aparılan hər hansı bir obyektin real və ya xəyali şəkildə hissələrə bölünməsidir;

sfera – fəza fiquru;

remiks – orijinal versiyada olan mahnının sürətli tempdə səsləndirilməsi;

aqressiya – hər hansısa bir şəxsə, əşyaya yönəlmiş zərər məqsədi daşıyan hissdir;

imicmeyker – tanınmış şəxsin populyarlığının artması üçün imicin yaradılması;

fraza – cümlənin bitmiş bir hissəsi;

ironiya – həqiqətin qəsdən gizlənməsi şəkilində fikrin bəyan olunması;

diversiya – təxribat işi və yaxud da qarşıdakının fikrini başqa yerə çəkmək üçün aparılan hərbi əməliyyat;

intelligent – ağıllı, üst təbəqəyə aid şəxs;

proyekt – həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan layihə;

tendensiya – cəmiyyətin fərqli sferalarında özünü göstərən meyl;

politoloq – siyasətçi;

turne – marşrut vasitəsilə bir yerdən başqa bir yerə səyahət etmək və s;

“Yeni Azərbaycan” qəzetində:

travma – fərdin psixologiyasına və təsir edən hadisə;

formula – düstur;

kritik – kəskin və ya böhranlı bir vəziyyət;

elektrod – metaldan düzəldilən, elektrik cərəyanını ötürmək məqsədi daşıyır;

stil – tərz və s.

Terminologiya sahəsi 1990-2000-ci illərdə sürətlə inkişaf edirdi. Bunun səbəbi bu illərdə Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlərin aparılması idi. Kökü eyni olan Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dili üçün ortaq sayılan türk sözləri alınma mənşəli sözlərin qarşılığı kimi istifadə edilməyə başlanmışdı. Dilin lüğət tərkibindəki terminlər paralel istifadə edilməyə başlamış, 2000-ci illərin sonlarına qədər isə dilin lüğət tərkibində paralellik özünü göstərirdi. Məsələn:

transilyasiya – *canlıyayım*;

kontrabanda – *qaçaqmalçılıq*;

kompyuter – *bilgisayar*;

jurnal – *toplu* – *dərgi*;

ərazi – *bölgə*;

koomunikasiya – *rabitə*;

vəziyyət – *durum*;

kvorum – *yetərsay*;

atmosfer – *mühit* və s.

“Son on ildə Türkiyə türkcəsindən bir sıra sözləri çıxmaq şərti ilə çoxlu lüzumsuz söz və ifadələr gətirilir. Özü də bunu, əsasən, savadlı təbəqə, ziyalılar edir. Onda belə bir haqlı sual doğur ki, məgər başqa türk dillərindən belə sözlər gətirməyə ehtiyac yoxdurmu? Mənə müxtəlif sərt cavablar verilə bilər, lakin fakt faktlığında qalacaq: *patuş* (*şəhər meri*), *toplum* *yapmaq*, *fədakarlıq* *yapmaq*, *kuruyer*, *öncələr*,

öncələr, ərənliklər yapan, hörqut, mazis (tarixi keçmiş), köşə yazılar, anayasa, gündəmə gətirmək və s. Nazim Hikmət deyirdi ki, sizin “bildirişiniz” bizim canımızı ərəblərin “elan”ından qurtardı. Başqa türk dillərindən belə sözlər gətirilməlidir” [11, s.86].

Bunlardan əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, bəzi sözlərin dildə qarşılığı olmurdu. Məsələn:

mitinq – hər hansısa kütlənin bir səbəblə müəyyən tələbləri bəyan etmək məqsədilə toplanması;

alyans – müəyyənləşdirilmiş müqavilə əsasında yaradılmış olan ittifaq;

menecer – idarəedici şəxs, xüsusi sahə üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssis;

disk – plastik və yaxud da metal örtüyü olan informasiyanın yazılması üçün nəzərdə tutulmuş dairə şəklindəki lövhə;

motodrom – motor yarışlarının keçirildiyi meydan;

internet – qlobal şəbəkə, rabitə kanalı;

depozit – saxlamağa verilmiş əşya;

lisey – bir ısrə ölkələrdə ümumtəhsil verən tədris müəssisəsi;

koalisiya – ictimai qurumların, təşkilatların, dövlətlərin, ayrı-ayrı şəxslərin müəyyən məqsədə nail olmaq üçün yaratdıqları ittifaq və s.

Son dövrlərdə termin yaradıcılığında türk dillərinin, əsasən də, Türkiyə türkcəsinin təsiri hiss edilir. Milliləşmə prosesinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. “Bu, hər şeydən öncə dillərin müəyyən qanunauyğunluğu, imkanları çərçivəsində baş verir. Dillərin müasir inkişafının perspektivləri göstərir ki, türk dilləri içərisində milliləşmə prosesini daha canlı şəkildə nümayiş etdirən Türkiyə türkcəsidir. Milliləşmə, bu türkcədə təkcə sözdə deyil, əməldə də həyata keçirilir. Məsələn:

diskussiya – *tartışma*;

disput – *tartışma*;

differentiasiya – *ayrımlaşma*;

peyzaj – *görünüm*;

perifraz – dolaylama;

period – dönmə və s.” [16, s.10].

Keçən əsrin ortalarından etibarən dildə qrammatik mənaların *məxsus, malik, malik olmaq, tərəfindən* və s. kimi sözlər vasitəsilə ifadə olunması meyli başlamışdı. Məsələn:

“24 yaşlı britaniyalının yaxşı iştahı var” əvəzinə “...yaxşı iştaha malikdir”, “Olduqca güclü çənəsi var” əvəzinə “Olduqca güclü çənəyə malikdir” və s. [4, s.379-380].

Ədəbi dilə keçən alınma mənşəli terminlər keçdikdən sonra dildə bu alınmaların qarşılığının yaranması və paralel istifadəsini alınma mənşəli sözlərin milli sözlərlə əvəz edilməsi cəhdi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Alınma mənşəli terminlərin milli sözlərlə əvəz edilməsi cəhdi hər daim uğurla başa çatmır. Buna baxmayaraq deyə bilərik ki, bu proses milli terminologiya yaratmaq üçün nailiyyət hesab edilə bilər.

Son dövrlərin ən çox tədqiq edilən və aktual problemi olan qloballaşma beynəlmilləşmənin ən yüksək mərhələsi hesab olunur. Qloballaşma bu prosesə qoşulan dövlətlərin dilinə, fonetik səviyyəsinə, leksikasına, qrammatikasına, terminologiyasına, ümumiyyətlə nitq mədəniyyətinə təsiri etməsi prosesidir. Bu proses obyektiv olaraq xalqların, onların mədəniyyətlərinin, dillərinin yaxınlaşmasıdır. XX əsrin sonlarından etibarən qloballaşma geniş vüsət almışdır. XXI əsrdə isə beynəlxalq münasibətlərin inkişafının ən xarakterik xüsusiyyəti qloballaşma olmuşdur.

Qloballaşmanın dildəki təsiri ilk növbədə şifahi dildə müşahidə olunur. Yazılı ədəbi dilə daha sonradan keçdiyi üçün şifahi dildəki formadan fərqlənir. Məsələn, gündəlik həyatımızda kompüterdən istifadə zamanı şifahi nitqdə işlətdiyimiz yad sözləri Azərbaycan dilində ifadə etməkdə çətinlik çəkirik. Məsələn:

Mış/mışka – kompüterdən istifadə zamanı kursoru idarə edən cihazdır, dilimizdə “*siçan*”la əvəz edilir;

Save – yadda saxlama əməliyyatıdır, dilimizdə “*seyv et*” formasında istifadə edilir;

Copy – nüsxə çıxarma əməliyyatıdır, dilimizdə “*kopi et*” formasında istifadə edilir;

Paste – nüsxəsi çıxarılmış informasiyanın olduğu kimi köçürülməsidir, dilimizdə “*pəst et*” formasında işlədilir;

Update – informasiyanın yenilənməsi, “yeniləmək” şəklində işlədilir;

Enter – informasiyanın daxil edilməsidir, “daxil et” şəklində istifadə edilir və s.

Bəzi sözlərin və terminlərin isə dildə qarşılığını tapılmır. Məsələn:

Browser – proqram təminatıdır, hansı ki, internet üzərindəki serverlərə giriş imkanı yaradır;

Edit – hər hansı bir informasiyanı dəyişən zaman istifadə edilən əməliyyatın adıdır;

Upgrade – yeniləmək, ən son versiyaya yüksəlmək;

Ctrl – kompüter klaviaturasında yerləşən və bir çox əməliyyatın fərqli kombinasiyalarını özündə cəmləyən düymə;

Windows – əməliyyat sistemi;

Caps lock – kompüter klaviaturasının sol küncündə yerləşən, kiçik hərfdən böyük hərfə keçid etmək üçün istifadə edilən düymə;

Esc – proqramı sonlandırmaq üçün istifadə edilən, kompüterin sol yuxarı küncündə yerləşən düymə;

QR code – ştrixlərdən ibarət ikiölçülü barkoddur, açılışı “Quick Response”dur, yəni hərfi mənada “tez cavab” deməkdir;

Shift – siçanla birlikdə ardıcıl sistemlər seçən kompüter düymə;

Facetime – görüntülü danışmaq;

NFC – təmassız şəkildə texnoloji cihazlar arasında informasiyanın mübadiləsinə verilən ümumi ad;

Recycle Bin – dilimizdə zibil qutusu olaraq da adlandırılır, kompüterin işçi stolundakı lazımsız informasiyaları sildiyimiz zaman həmin silinən informasiyalar bura düşür;

Scan – kağız üzərindəki informasiyanın kompüterə ötürülməsi;

Format – sistemin sıfırlanması;

Printer – kağız çap etmək üçün xüsusi qurğudur, kompüterə qoşulu şəkildə hər hansısa bir sənədi, kağızı, şəkili çap edə bilir;

Screenshot – ekran görüntüsü şəkil və ya video şəklində çəkmək;

Feedback – hər hansı bir işə yanaşma və ya rəy və s.

Belə faktlar yalnız İKT ilə bağlı terminlərin istifadəsində müşahidə olunmur. Şifahi nitqdə tez-tez istifadə edilən “*okey*”, “*adaptor*”, “*yes*”, “*zaryadka*” və s. Bəzi sözlər şifahi nitqimizin məhsuldar ifadələridir, ancaq yazılı dildə onların qarşılığı dil daşıyıcısı tərəfindən çox çətinliklə tapılır. Bunun da nəticəsində dilin istifadəçisi bu sözlərdən istifadə edərək şifahi şəkildə danışarkən çətinlik çəkmir, lakin yazılı dildə bəzi çətinliklər yaranır. Bu da nitq mədəniyyətində mənfi təsirini hiss etdirir.

Dil normalarındakı dəyişikliklər təkcə qloballaşmanın təsiri nəticəsində yaranmır. Məlum olduğu kimi, dil sabit deyildir. Dil yarandığı dövrdən bəri müxtəlif inkişaf yolları keçmişdir. Bundan əlavə cəmiyyətdə gedən ictimai, iqtisadi, siyasi dəyişmələr dilin inkişafına, təkmilləşməsinə səbəb olur. İnformasiya vermək və almaq üçün qloballaşma dünyanın hər hansısa bir dilinə aktualıq qazandırırsa, digər milli dillər informasiya vermək və almaq rəqabətində həmin dilin qarşısına çıxmaq üçün nitq mədəniyyətinə diqqət yetirirlər.

Dilin leksikasında xarici təsirlərə ən çox məruz qalan hissəsi onun terminologiyasıdır. Qloballaşma da ən çox terminologiyaya təsir edir. Terminlər dildə həm milli, həm də alınma mənşəli olurlar. Alınma mənşəli terminlərin hamısı dilə birbaşa keçmir. Dilə birbaşa keçən alınmalar informasiya xarakterli olub leksik, üslubi, semantik və sintaktik elementlərdir. Bu alınmalar sözalma üsulu ilə dilə daxil olan sözlərdir. Birbaşa keçə bilməyən alınmalar isə grammatik vahidlər hesab edilərək, dildə qarşılığı müəyyənləşdirilərək alınan sözlərdir. Bu hadisə dildə dubletlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Deməli, sözalma üsulu ilə alınan sözlərin müxtəlif formada adlandırılması dubletləri yaradır. Bu da lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Lakin dildə dubletlərin sayı həddindən artıq olduqda, bunu dil üçün müsbət hal saymaq olmur. Məsələn, bəyaz və siyah sözləri dubletdir. Bu ifadələr həm də poetizmdir, həm də ağ və qara rəngin daha da tünd çalarını bildirirlər. Lakin istənilən məqamda fikrin alınmalarla çatdırılmasına yol vermək düzgün deyil. Nəticə etibarilə, müxtəlif dillərdən alınan, eyni məfhumu adlandıran sözlər dildə konkretlik yaratsa da, bu o demək deyildir ki, yalnız alınma söz və ifadələrdən istifadə etmək lazımdır. Dildə daha çox milliliyə yer verilməlidir.

Bir sıra dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dilində də terminoloji fondun təkmilləşməsi və zənginləşməsi üçün ən əlverişli üsul dilin öz lüğət fondu əsasında termin yaratmaqdır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində dilimizin daxili imkanları hesabına yüzlərlə termin yaranır. “...əgər bu və ya digər xalqda hər hansı bir elm sahəsinin inkişaf tarixi qədimdirsə, həmin elmin inkişaf səviyyəsini əks etdirən terminlərin çoxu o xalqın öz dilinin sözlərindən ibarət olur” [26, s.65].

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ədəbi dilində də terminoloji fondun təkmilləşməsi və zənginləşməsi üçün ən əlverişli üsul dilin öz lüğət fondu əsasında termin yaratmaqdır. Dildə yeni bir termin yaradılarkən ilk öncə dilinin lüğət tərkibinin bazasından istifadə etmək lazımdır. Dilin daxili imkanları hesabına yaradılmış olan terminlərin dildə yaşamaq hüququ həmişə eyni şəkildə olmur. Yaradılan terminin uğurlu olması üçün bu terminin xalq dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırmaq zəruridir. Yeni termin yaradarkən süniliyə yol verilməməlidir.

Qloballaşma birbaşa şəkildə rəsmi üsluba təsir edir. Bu üslubun beynəlmiləl səciyyəli terminləri bir sıra hallarda milli dil elementləri ilə sintez formasında istifadə edilir. Bu hal da özünü ən çox *olmaq, etmək* köməkçi feillərinin terminə qoşulmasında göstərir. Bəzi hallarda isə beynəlmiləl vahidlərlə ayrı-ayrı sözlər sintaktik üsul vasitəsilə yeni terminlər yaradır. Məsələn: *regional görüşlər, koalisiya qüvvələri, beynəlxalq arena, siyasi motiv, proporsional seçki, strateji araşdırmalar, ümümxalq*

referendumu, rasionallıq əmsalı, beynəlxalq agentliklər, koalisiya qüvvələri, ümumlilər, dövlət statusu, demokratik inkişaf, ölkə prezidenti, parlamentlararası, operativ tədbir, qeyri-legitim, yarımləqal, çoxpartiyalılıq, investisiya qoyuluşu, dövlət registri, milli kontekst, majaritar seçki, prioritet məsələ və s.

Qeyd edildiyi kimi, terminlər sözalma üsulu ilə də yaradılır. Sözalama üsulu ilə dilin leksikasının inkişafı və zənginləşməsi tarixən müşahidə edilən prosesdir. Dilin bütün funksional üslubları üçün söz axını hər mərhələdə fərqli olur. Sözalma prosesi orta əsrlərdə daha çox bədii üslubu, sonrakı dövrlərdə isə elmi, rəsmi, publisistik üslubları zənginləşdirir. Azərbaycan dili müstəqillik qazanana qədər sosial həyatın bütün sahələrində eyni funksionallıqla tətbiq edilmirdi. Bu səbəbdən də bir sıra sahələr var idi ki, bu sahələrə dair üslub ya passiv şəkildə fəaliyyət göstərirdi, ya da yox dərəcəsində idi. Deməli bu nəticəyə gəlmək olar ki, qloballaşmanın dilə təsiri yalnız lüğət tərkibinin zənginləşməsinə deyil, həmçinin üslublar sistemində də təsirini göstərir. Məsələn, sovet dövründə protokollar, diplomatik yazışmalar ancaq rus dilində aparılırdı. Azərbaycanda müstəqil respublikanın beynəlxalq aləmə ana dilində çıxması rəsmi üslubun fəallığını artırdı, sənədlərinin ana dilində tərtibi üçün müəyyən standartların hazırlanmasını tələb etdi. Dövlət dilinin funksionallığı yeni üslubların yaranmasına zəmin yaratdı.

Dilə sözalma prosesi ilə gələn alınma terminlər bəzən hibridləşirlər. Dildə işləkliyi ilə seçilən terminlər bir hissəsi Azərbaycan və ya ərəb-fars, digər tərəfi rus-Avropa mənşəli sözlərin birləşməsindən yaranan terminlərdir. Bu cür terminlərdə rus-Avropa mənşəli sözlər həm birinci, həm ikinci, həm də üçüncü, dördüncü tərəfində ola bilər. Məsələn: *veto hüququ, radikal qanad, konstitusiya hüququ, iqtisadi monopoliya, avtoritar dövlət, diplomatik yazışma, prezident iqamətgahı, test imtahanları, deputat toxunulmaz seçki kompaniyası, baş konsul, vestisiya qoyuluşu, seçki platforması, deputat səlahiyyəti, rəsmi titul, ratifikasiya etmək, ölkə prezidenti, imumsal referendumu, siyasi insident, informasiya qutluğu və s.*

Qloballaşmanın dilə təsiri vasitəsilə terminyaratma üsullarından biri kalka üsuludur. Kalka üsulu ilə termin yaradıcılığında sözün quruluşu əsas rol oynayır, bundan əlavə isə tərcümənin də müəyyən rolu olur. Sözlərin ekvivalentlərinin tanınması tərcümə prosesində mühüm rol oynayır. Ekvivalentlik hər hansısa bir xüsusiyyətə görə bərabərliyi ifadə edir. Lakin hər bir xüsusiyyətin bərabərliyindən söhbət gedə bilməz. Reformatski kalkanı, "Sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsi" adlandırır [26, s.103].

Kalkalar alınma ilə milli terminlər arasında bir keçid xarakteri daşıyır. Deyə bilərik ki, forma milli, məzmun isə alınma olur. Başqa dildən alınan termin, milli dil vahidi ilə əvəzlənir. Kalkanı sözalmanın xüsusi bir növü adlandırma bilərik. Axmanova kalkanı bir termin kimi bu şəkildə izah edir: "Kalkaetmə başqa bir dilin, yaxud başqa dillərin leksik semantik modelinin alınması, onların nəzərdə tutulan dilin morfemləri ilə tamamlamaqla yeni sözlər yaradılması, yaxud dilə yeni sintaktik üsulların gətirilməsidir" [27, s.168].

Kalkanı tətbiq edərkən kalkanın yarandığı dövrü nəzərə almaq lazımdır. Müxtəlif zamanlarda kalkalarının dildə yaşamaq hüququ eyni şəkildə olmur. Məsələn, *taleyüklü* sözünə diqqət yetirsək görürük ki, rus dilindən alınan bu ifadə ilk əvvəl fəal şəkildə istifadə edilsə də, müəyyən vaxt keçdikdən sonra o öz aktivliyini itirib passiv fonda keçmişdir. Ancaq rus dilindən keçən *çevirici*, *ötürücü*, *zərbəçi* sözləri isə dilə aidliyini sübut etmişdir. Bu nəticəyə gəlmək olar ki, kalkaların bəziləri uğursuz alınmalar kimi unudulur, bəziləri isə uğur qazanaraq istifadə edilir.

Kalka üsulu ilə rəsmi üslubda yaranan terminlər quruluşuna görə iki cür olurlar: sadə və mürəkkəb. Sadə kalkalar bir sözdən, mürəkkəb kalkalar söz birləşməsindən ibarət olurlar. Kalkaya məruz qalan dil vahidləri, əsasən, söz birləşməsi şəklində olan termin olurlar. Bu qəbildən olan söz və ifadələr əsasən XX əsrin əvvəllərində geniş istifadə olunmuşdur.

1) Kalka üsulu vasitəsilə yaranan sadə terminlər:

öndər –lider;

təbliğatçı – propoqandist;

göstəriş – ukazaniye;

vəziyyət – durum;

açıqca – otkritka;

cəmiyyət – toplum;

öndər – lider;

ödəniş – poqaşeniye və s.

2) Kalka üsulu vasitəsilə yaranan mürəkkəb terminlər:

milli mədəniyyət – natsionalnaya kultura;

hökumət təşkilatları – qosu darstvenniye organizatsii;

əmək müqaviləsi – trudovoye soqlaşeniye;

milli dil – natsionalniy yazık;

xalq hakimi – narodny sudya;

ölkə prezidenti – prezident strani və s.

Bu nümunələrdən də görünür ki, türk dilindən və Avropa dilindən kalka edilən terminlərin bir qismi etimon dildəki variantı ilə birgə işlənir.

Qloballaşmanın təsiri nəticəsində formalaşan və yüksək məhsuldarlıqla istifadə edilən terminlər beynəlmiləl xarakter daşıyan dil vahidləridir. Terminlərin beynəlmiləl xarakterli dil vahidləri ilə ifadə olunması dilin terminologiyasının funksionallığını şərtləndirir. Əlavə olaraq onun beynəlxalq dil ailəsinə inteqrasiyasını da asanlaşdırır. Qarşılıqlı şəkildə dillərin bir-birinə bu cür təsiri daha çox terminlərin alınması vasitəsilə reallaşır. Termin alınması dünya dillərində ortaq leksik vahidlərin formalaşması və inkişafına səbəb olur ki, bunun nəticəsində də beynəlmiləl terminlər yaranır. Beynəlmilləşmə sayəsində dillər digər dillərə yaxınlaşaraq özlərinin lüğət tərkibini zənginləşdirirlər.

Beynəlmiləl terminologiyanın formalaşmasında ilk zamanlar yunan və latın, daha sonra isə fransız və alman dilləri baza rolunu oynamışdır. Hal-hazırda isə rus və ingilis dilləri baza rolunu oynayırlar.

Dildəki bütün alınma terminlər beynəlmiləl terminlər deyildir. Bəzən dildə elə terminlərdən istifadə edilir ki, bu terminlər yalnız termini alan dildə və etimon dildə işlədilir. Məsələn, Azərbaycan ədəbi dilinin terminologiyasında özünə yer tutmuş ərəb-fars terminlərini beynəlxalq termin adlandırmaq olmaz. Çünki ərəb-fars mənşəli terminlər iltisafı dillərdə işlədilir. (etimon dil istisna edilməklə) Beynəlmiləl terminlər isə bir neçə müxtəlif dillərdə eyni anlamda işlədilir.

Azərbaycan dilində sözalma üsulu birbaşa ekstralinqvistik amillərlə bağlıdır. Göründüyü kimi, beynəlmiləl terminlər qloballaşmanın və son dövrlərin məhsuludur. Bu terminlər dilin terminologiyasında problem yaratmır, əksinə “...beynəlmiləl fond milli dildə terminlərin formalaşmasına çox böyük köməklik edir. Belə təsir olmasa, heç bir milli terminologiya yeni yaranan anlayışları tam ifadə edə bilməz, onları tam əks etdirə bilməz” [26, s.131].

Azərbaycan dilində termin alınması prosesi üçün etimon dil eyni olmamışdır. İlk öncə ərəb, daha sonralar ərəb və fars dilləri etimon dil idilər. Zaman keçdikcə termin yaradıcılığı üçün rus-Avropa dilləri etimon dil olmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq dil üçün qəliz və anlaşılmaz olan söz və ifadələr dilin lüğət tərkibindən çıxarılmışdır.

Azərbaycan dilinin terminologiyası zənginləşməsi prosesi indinin özündə də davam etməkdədir. “...çünki elmi terminologiya müxtəlif dillərin, deməli, müxtəlif təfəkkür formalarının, dünya sivilizasiyasının qovuşmasıdır. Onun etalonu isə beynəlmiləl terminlərdir” [26, s.150].

Son dövrlərdəki Azərbaycan dili terminologiyası demək olar ki, ingilis və rus dilləri hesabına zənginləşib. Terminologiyada işlədilən beynəlmiləl terminlər də, əsasən, rus mənşəlidir.

Terminologiyanın formalaşması, inkişafı və təkmilləşməsində dillərin bir-birinə olan qarşılıqlı təsiri çox mühüm rol oynar. V.N.Yartseva qeyd edir ki, “çox nadir, müstəsna hallar nəzərə alınmazsa, heç bir dil başqa dillərlə əlaqədən kənar qala bilməz” [27, s.261].

Beynəlmiləl terminlər söz və sintaktik söz birləşməsi şəklində dilə keçə bilər. Məsələn: *matris, lüksmetr, limünofor, koordinat* və s. S.Sadıqova beynəlmiləl terminlərlə bağlı araşdırmasında qeyd edir ki, “Dilə daxil olan beynəlmiləl terminlərin bəzən tərəflərindən biri beynəlmiləl, ikinci tərəf həmin həmin termini alan dilin öz beynəlmiləl termini ilə ifadə olunur. Bəzən isə birləşmənin hər iki tərəfi beynəlmiləl termindən ibarət olur. Məsələn: *kvars generator* termini işlənir və bu terminlərin hər biri ayrı-ayrılıqda beynəlxalq səciyyəlidir” [27, s.249].

Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, qloballaşma birbaşa dilin leksik səviyyəsinə təsir edir. Bunun nəticəsində də bir sıra məsələlər (dil universaliləri, terminoloji sistem) aktualıq qazanır. Bundan əlavə dövlət dili, dil siyasəti, xalqların ortaq şəkildə ünsiyyəti məsələsi kimi problemlər aktuallaşır.

2.2 XXI əsr Azərbaycan ədəbi dili

Son dövrlərdə dilimizə başqa dillərə inteqrasiya, beynəlxalq münasibətlərin genişlənməsi, ümumiliklərin mövcudluğu səbəblərindən bir sıra alınma terminlər keçmişdir. Deməli, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra digər xalqlara yaxınlaşma, ictimai, siyasi və mədəni əlaqələr dilin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərmişdir.

Son dövrlərdə istər siyasi, istər ictimai dəyişikliklər dilə bilavasitə təsir göstərir və onun yüksələn xətlə inkişafına səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər özünü daha çox kütləvi kommunikasiya vasitələrində göstərir. Çünki informasiya vasitələri gündəlik həyata təsir göstərir və onda olan dil dəyişiklikləri birbaşa gündəlik həyatın dilinə də təsir göstərir.

Dildə istifadə edilən terminlərin bir çoxu alınma mənşəli olur. Sözsüz ki, milli mənşəli terminlərə də vardır. Bu qrup terminlər dildə bütün elm sahələrini, məsələn: tarix, filologiya, ədəbiyyat, fəlsəfə, riyaziyyat, fizika, informatika kimi elm sahələrini

əhatə edir. Elm beynəlmiləl xüsusiyyətə malikdir. Bu səbəbdən də terminlərin çoxu alınma mənşəli olur.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində həm daxili, həm də xarici faktorlara təsir göstərir. Elm-texnikanın inkişafı, ictimai-siyasi hadisələrin dəyişməsi, iqtisadi tərəqqi nəticəsində dilə yeni sözlər gəlir ki, bu da dilin öz qanunauyğunluğu nəticəsində yaranıb, inkişaf edir. Məsələn, *loğman* sözünün dildə indiki dildə qarşılığı *həkim, doktor* kimi istifadə olunur. Deməli, sözü ifadə edən məfhum qalır, sözün özü dəyişmişdir.

Hər bir termin dilimizə mənbə dildə olduğu kimi keçməmişdir. Lakin mənbə dildə olduğu kimi keçən terminlər də kifayət qədərdir. Məsələn:

Debitor - təşkilat və ya müəssisələrə fondlaşdırılmış borcu olan hüquqi və yaxud da fiziki şəxs;

Holdinq - müxtəlif şirkətləri öz adı altında birləşdirən və onların maliyyəsini idarə edən bir qurum;

Kurikulum – müasir dərslər modelidir. Konseptual sənəd olub, təlim prosesi ilə əlaqədar olan fəaliyyətlər təşkili, həyata keçirilməsini təmin edir;

Link – bağlantı mənasını verir və demək olar ki, bütün internet şəbəkəsində istifadə olunur;

Dial-up – telefon vasitəsilə internet şəbəkəsinə qoşulmaq üçün vasitə və s.

Müəyyən alınma sözlər və ya ifadələr Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılır, hətta formal və semantik baxımdan dəyişikliyə məruz qalır. Məsələn:

Display - nümayiş vasitəsidir, eyni zamanda kompüterdə kristallaşmış maye ekrana da display deyilir;

Fayl – ümumiləşdirilmiş formada desək, qovluq mənasına da gələn bu söz, bir neçə fərdi proqram üçün, eyni zamanda əməliyyat sisteminin məlumatlarını özündə ehtiva edən bir anlayışdır;

Kompüter – informasiyanın qəbulu, emalı, ötürülməsini təmin edən qurğu və s.

Bu gün – XXI əsrdə dilimizə keçən neologizmlər dilimizə müxtəlif yollarla keçir.

Məsələn:

İKT ilə əlaqədar keçən alınma sözlər:

Noutbuk – dizüstü alətdir, informasiyanı emal etmək üçün istifadə edilir;

Fotoşop – xüsusi proqram təminatı ilə şəkillər üzərində dəyişikliklər etmə prosesidir;

Smartfon – ağıllı cihazdır, kommunikasiya qurmaqla yanaşı bir çox əməliyyatı həyata keçirə bilər;

Modem – kompüterin və bir çox texnoloji cihazların internetə qoşula bilməsini təmin edir və eyni zamanda analoq informasiyanı rəqəmsal informasiyaya çevirir;

Faks-modem – modem və faksın xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən aparat;

Printer – kağız və ya şəkil çapı üçün istifadə edilən çap qurğusu;

Selfi – özçəkim, yəni insanın özünün şəklini çəkməsi;

E-mail – elektron poçt xidməti;

Word – mətnin yaradılması, redaktəsi üçün istifadə edilən proqram;

Feysbuk – fikir mübadiləsi aparılan, insanların internet vasitəsilə bir-birləriylə əlaqəsini təmin edən sosial şəbəkə;

İnstaqram – şəkilləri, videoları çəkərək filtr tətbiq edib, yükləyə biləcəyimiz sosial şəbəkə;

Hostinq – internet serverlərinə məlumat yerləşdirən şəxs;

Sms – qısa mesaj servisi sözünün qısaltılması;

Mute – səssiz rejim;

Bloq – veb səhifədir, hansı ki bir çox məlumatı özündə cəmləyir;

Bloqer – şəxsi bloq istifadəçisi;

Həştaq – “#” işarəsi ilə tanınır və eyni mövzu ilə maraqlanan insanları biraraya gətirmək üçün istifadə edilir;

Network – şəbəkə;

Planşet – kiçik həcmli informasiya emal edən cihaz;

Monitor – komputerlə onun istifadəçisi arasında əlaqə yaradan qurğu;

Klikləmək – düyməyə basmaq;

Server – periferiya qurğularına birlikdə istifadə imkanı yaradan kompüter(şəbəkədə);

Android – telefon və ya planşetlər üçün nəzərdə tutulmuş əməliyyat sistemi;

Portal – mürəkkəb quruluşu olan sayt;

Spam – kütləvi formada yayılan, lakin arzuolunmaz məzmunu olan məlumatdır və s;

İctimai-siyasi sahəylə əlaqədar olaraq keçən alınma sözlər:

Mer – yüksək rütbəli şəxsdir;

Spiker – bir sıra ölkələrdə parlament sədridir;

İntervü – müsahibə;

Divident – hüquqi şəxsin səhmdarların xeyrinə gəlirin bölüşdürülməsi nəticəsində etdiyi ödənişdir;

Innovasiya – yeniliyin tətbiqi;

Stiker – bir tərəfi yapışqan olan kağız;

Breket – əyri formada olan dişləri düzəltmək üçün metal vasitə;

Debat – müzakirə və mübahisə xarakterli çəkişməli fəaliyyət;

Rekvizit – hüquqi baxımdan vacib olan informasiyalar toplusu;

Bleyzer – qadınların da istifadə edə biləcəyi düyməli pencək növü;

Jozefin – iki nəfər üçün nəzərdə tutulan divan növü;

Diskaunt – məhsullarının qiymətinin aşağı salınması, endirimi;

Advertayzing – reklamların hazırlanması;

Naryad – hər hansısa bir işi yerinə yetirmək üçün verilən iş sənədi;

Reyting – hər hansısa bir filmin, şəxsin nüfuzunun, sahənin və s. populyarlığı anlamına gəlir;

Kofe-breyk – elmi konfransda 10 dəqiqə müddətində verilən ara;

Avizo – poçt və ya teleqraf formalı qarşılıqlı formada hesablaşmanın üçüncü şəxsə göndərdiyi rəsmi bildirişdir;

Laminasiya – xüsusi tərkibi olan maddə ilə kirpiyə və qaşa edilən prosedur;

Lifting – üzə edilən əməliyyat;

Feys-lifting – cavanlaşdırmaq üçün edilən üz əməliyyatı;

Filler – üz cizgilərini konturmalamaq üçün istifadə edilən dolğu, preparatdır və s.

Fəal, peşə, ixtisas sahələri ilə əlaqədar keçən sözlər:

Marketoloq – bazar və məhsullar üzərində detallı analitik analiz aparıb, satış strategiyalarını müəyyənləşdirən şəxs;

Merçendayzer – üst səviyyə satışın əldə edilməsi üçün analizlər aparıb, məhsul bazasının düzgün vaxtda, düzgün məkanda olmasından cavabdeh şəxs;

Menecer – idarəedici şəxs, xüsusi sahə üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssis;

Administrator – hər hansı bir müəssisəni idarə edən şəxs;

Menecment – bir işi idarə etmək;

Broker – hər hansısa bir firma və ya təşkilatda qiymətli kağızlar, malların alışımda alan və satan şəxslər arasında vasitəçi;

Demping – məhsulun qiymətinin qəsdən aşağı salınması;

Biznes – gəlir gətirəcək olan iş mənasında işlənir;

Deponent – pulları depozitə çevirən şəxs;

Brutto – malın yalnız öz çəkisi yox, qabla birlikdə çəki;

İpoteka – kredit götürmək məqsədilə topağın, daşınmaz əmlakın və s. girov qoyulması;

Marketing – qarşıya qoyulmuş müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün alış və satışı təmin edən bir sıra fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi;

Demarketing – əksbazarlama deməkdir, yəni marketingin əksi mənasına gəlir, məhsulun satılmasının artmasına deyil, azalması qarşı fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi;

Depozitar – depozit verilən şəxs;

Kreditor – kredit verən şəxs və ya qurum;

Biznesmen – iş sahibi olan şəxs;

Dispetçer – nəqliyyatların gediş-gəlişini nizama salan şəxs;

Ratifikasiya – dövlətin müvəkkil şəxsinin imzaladığı beynəlxalq müqavilənin ali dövlət hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiqlənməsi;

Distribütor – topdan şəkildə satış edən şəxs;

Uçot stavkası – milli banklar tərəfindən kommersion banklarına verilən kredit faizi;

Konsaltinq – müştərilərə göstərilən xidmət, biznesini inkişaf etdirərək böyütmək istəyən şəxslərə verilən məsləhət;

Akkreditiv – mal satan şəxsin alıcının ödədiyi bank ödənişinin alıcı şəxsin xahişi ilə bank tərəfindən yerinə yetirilən öhdəçiliyi;

Diskreditasiya – bir qurumun, təşkilatın və ya şəxsin nüfuzunun salınması;

Lizinq – xüsusi sahibkarlıq forması;

Master-klas – işin ustası tərəfindən keçirilən dərs;

Trening – hansısa bir sahədə bilik, bacarıq, vərdişin inkişafı və formalaşmasına yönələn fəaliyyət;

Uçot registri – uçot yazmaq üçün kart;

Prodüsser – hər hansısa bir layihədə iştirak edən, onun həyata keçirilməsində köməklik edib, inzibati işləri, maliyyə məsələlərini idarə edən şəxs və s;

Restoran, ictimai iaşə sahəsi ilə əlaqədar keçən alınma sözlər:

Steyk – mal ətindən hazırlanan yemək;

Dessert – yeməkdən sonra verilən dadlı təamlar;

Pizza – vətəni İtalya olan xəmirədən hazırlanan yemək növü;

Brauni – kremli şirniyyat növü;

Kapkeyk – kremli, pendirli şirniyyat;

Burger – sendviç növü;

Fişburger – balıq filesindən hazırlanan sendviç;

Çizburger – mal ətindən hazırlanan sendviç;

Dicey – müəyyən auditoriya üçün musiqini səsləndirən şəxs;

Karaoke – kompüter vasitəsilə musiqinin müşayiəti və s.

Təhsil sahəsi ilə əlaqədar keçən alınma sözlər:

Boloniya prosesi – ölkələrin müvafiq bəyannamənin imzalanmasıyla könüllü şəkildə qoşulduğu təhsilin xüsusi bir istiqamət;

Kurikulum – müasir dərs modelidir. Konseptual sənəd olub, təlim prosesi ilə əlaqədar olan fəaliyyətlər təşkili, həyata keçirilməsini təmin edir;

İnklüziv təhsil – sağlamlığı məhdud şəxslərə verilən təhsil;

Fasilitasiya – fəal təlimdə müəllin mövqeyinə verilən ad;

Kollokvium – biliyin səviyyəsinin yoxlayan üsul, vasitə;

Mobillik – istifadəçiyə bir serverdən digərinə keçməyə imkan yaradır;

Konsept – anlayış;

Kompetensiya – bacarıq, keyfiyyət, səriştə;

E-dərslük – dərslüklərin elektron istifadəsi sistemi;

Empatiya – kimisə başa düşmək, özünü başqasının yerinə qoymaq. Bu hal birini görmədən də baş verə bilər;

Şəxsiyyətyönümlülük – yəni şəxsiyyətə yönəlmişdir, əsas məqsəd şagirdi şəxsiyyət olaraq yetişdirməkdir;

Şagirdyönümlülük – təhsil alan şəxsin mənafeyinin, istək və arzularının nəzərə alınmasıdır;

Tələbyönümlülük – dövrün tələblərinə uyğun sistem yaratmaq;

Fənyönümlülük – praktik vərdişlərin arxa planda olması, əsasən, biliyin həcmının rol oynamasıdır;

Nəticəyönümlülük – təlim nailiyyətinin əvvəlcədən müəyyən edilməsidir;

İntegrativlik – fənlərarası əlaqə;

Innovativ/innovativlik – yeni olan/yenilik;

Klaster – şaxələndirmə;

Simulyasiya – yalandan yaradılmış hadisə;

Refleksiya – şəxsin öz düşüncəsinə, biliyinə, əməllərinə, həyatına kənardan baxması;

Diaqnostik qiymətləndirmə – tədris ilinin başlanğıcında şagirdlərin bilik səviyyəsini yoxlayan test tapşırıqları;

Taksonomiya – təsnifat prinsipi haqqında elm və s.

“Müstəqillik illərində Avropa xalqları ilə yaxınlaşma, elmi, mədəni qarşılıqlı əlaqələr Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərmiş, söz alınmasının vasitəsiz sistemi fəallaşmışdır. Əgər Sovet dönəmində Avropa alınmaları rus dili vasitəsilə keçirdisə, müstəqillik illərində Azərbaycanla Avropa arasında birbaşa əlaqələrin intensivləşməsi ilə əlaqədar Avropa dillərindən birbaşa Azərbaycan dilinə sözlər keçməyə başladı” [24, s.92].

Dildə yeni sözlərin mənimsənilməsi ilə yanaşı bəzən dilə zərər verməsi hallarına da rast gəlinir. Məsələn, dildə hamı tərəfindən anlaşılan və uzun illər istifadə edilər bir sıra sözlər əsassız şəkildə alınma sözlərlə əvəz edilir. Bəzən isə uzun müddət istifadə edin ərəb-fars mənşəli sözlər mənimsənilməsi çətin olan sözlərlə birlikdə dildən çıxırlar. Nəticədə isə dilin fonetik quruluşuna uyğun olmayan ifadələr bu sözlərlə əvəz edilir.

M.Şirəliyev bu haqda yazır ki, “istilahlər əksərən xalq dilindən alınmalıdır. Əgər dilin lüğət tərkibində yeni sözlər mənimsənilibsə, bu cür sözlər artıq dildə qalmalıdır. Alınmalar fərqli dillərdən dilə gətirilə bilər, lakin bu ifadələr xalqın anlayacağı şəkildə gətirilməlidir. [28, s.168].

Alınmalar dildəki inkişafın, təkmilləşmənin nəticəsidir. Alınma sözlər dili zənginləşdirsə də, dilə göstərdiyi mənfi təsirlər nəzərə alınaraq bu təsirlərin qarşısı alınmalıdır.

Müstəqillik dövründə terminoloji sistemin əsas mənbəyi türk dilidir. 1990-cı ildən etibarən iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin inkişafı türk dillərindən, ən əsası isə Türkiyə türkcəsindən bir çox terminlərin dilimizə keçməsinə səbəb olmuşdur. X.Qasıмова

apardığı geniş tədqiqatlara əsasən yazır: “Eyni kökdən olan Azərbaycan və Türkiyə türkcəsi üçün ortaq olan, lakin rus dilinin uzunmüddətli təsiri nəticəsində lüğət tərkibimizdə işlək olmayan bir sıra ortaq türk sözləri alınmaların qarşılığı olaraq işlənməyə başlandı. Terminlərin işlənməsində paralellik meydana gəldi. Hər bir sözün yenidən daxil olduğu dilə uyğunlaşması, adaptasiya prosesi başlandı” [22, s.28]. Bu qəbildən olan sözlərə nümunə olaraq aşağıdakı sözləri göstərə bilərik:

Cizgi film – animasiya şəklində film;

Dəstəkləmək – dəstək olmaq, kömək etmək;

Dadını çıxarmaq – nədənsə zövq almaq;

Bağ – əlaqə/bağlılıq;

Uğraşmaq – hər hansı bir məqsəddə çatmaq üçün çalışmaq;

Rəsmən – açıqca;

Hak etmək – layiq olmaq;

Yasaq – qadağan olunmuş;

Olay – hadisə;

Quru təmizləmə – məhsulların keyfiyyətini pozmadan kimyəvi şəkildə təmizlənmə üsulu;

Yetərli – kifayət qədər və s.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan alınmaların bəzilərinin həm millisi, həm də alınma mənşəli olanı işləkdir. Yəni bu anlayışlar həm milli, həm də alınma terminlərlə ifadə edilə bilirlər. Məsələn:

mübaligə – *şişitmə*;

səs uyuşması – *assimilyasiya*;

səs fərqləşməsi – *dissimilyasiya*;

təşbeh – *bənzətmə*;

proteza – *səsartımı* və s.

Bəzən isə həm ərəb-fars, həm də Avropa mənşəli terminlər vasitəsilə ifadə edilir.

Məsələn:

aktiv – fəal;
birləşdirmə - assosiativlik;
ərazi – region;
kinayə – ironiya – sarkazm;
formul – düstur;
paylama – distributivlik;
istilah – termin;
dinamik – inkişaf;
interval – məsafə
rəmz – simvol və s.

Son dövrlərdə bu tip terminlər mətbuat sahəsində paralel işlədilir və publisistik üslubda geniş işlədilmə dairəsinə malikdir. Məsələn:

məlumat – informasiya;
tendensiya – ənənə;
nəzəriyyə – teoriya;
imkan – poteansial və s.

Terminologiyayı zənginləşdirən iqtisadi terminlər də dildə fəal istifadə edilir. Məsələn:

Depozit – saxlamağa verilmiş əşya;

Debet – mühasibat uçotunda aktiv hesablama zamanı artımı, passiv hesablama zamanı azalmanı əks etdirir;

Derequlyasiya – maliyyə bazarlarında azad rəqabətin qarşısını alan tədbirlərin ləğv edilməsi;

Diskreditasiya – iqtisadi subyektin ona olan inamdan məhrum edilməsinə yönəlmiş qəsdən edilən fəaliyyət və s. [32, s.174-186].

Elmi üslubu formalaşdıran terminologiya sahəsi dil sistemində özünəməxsus bir lay yaradır. Bu cəhətdən dillərin tipoloji və müqayisəli şəkildə öyrənilməsi prosesi aktualıq qazanır. Dillərin müqayisə şəklinə öyrənilməsi nəticəsində əldə olunanlar

dilin lüğət tərkibində baza əmələ gətirir. Son dövrlərdə Azərbaycan dilinin ingilis dili ilə paralel öyrənilməsi müşahidə edilir. Xüsusilə də, telekommunikasiyanın inkişafı diqqətdən yayınmır. İKT eksperti F.Əhmədov bu haqda yazır: “Dilmanc” maşın tərcüməsi sistemini yaradarkən bu halla qarşılaşmışıq: “Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə zamanı şəxs adlarının, soyadların, ölkə ərazisindəki coğrafi adların, bir çox təşkilat və qurum adlarının hüquqi statusa malik ingiliscə yazılış standartları yoxdur” [33]. Bundan əlavə olaraq, ekspert bildirib ki, “zaman keçdikcə bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilinə də yeni sözlər daxil olur və bu sözlərin dilimizdə qarşılığını axtarıb tapmağa çalışmaq lazımdır. O, vurğulayıb ki, ingilis dilində olan adları deyildiyi kimi yazıya almaq və bəzən onların qarşılığı ola-ola həmin sözlərdən istifadə etmək yolverilməzdir: “Artıq xeyli vaxtdır ki, dil ilə bağlı kütləvi təyinatlı materialların, o cümlədən söz köklərinin və söz birləşmələrinin yazı qaydalarına aid lüğətlərin, izahlı lüğətlərin, tərcümə lüğətlərinin, terminolji lüğətlərin və digər yazı normalarının əhali üçün əlçatan olmasını təmin etməyə böyük ehtiyac yaranıb. Aşkardır ki, bu məsələnin yalnız İnternet texnologiyalara əsaslanan mərhələli həllindən söhbət gedə bilər. Onu da qeyd edim ki, səlahiyyətli dövlət dil saytında yerləşdirilən bu informasiya resurslarına daim əlavə və dəyişikliklər edilməli, əhaliyə də elə bu saytda son dəyişikliklər barədə məlumat verilməlidir” [33].

Bu gün təcrübələr göstərir ki, son illərdə İKT çox sürətlə inkişaf edir. Təhsil, biznes, rabitə, turizm, səhiyyə, bank və başqa sahələrində İKT-dən istifadə hər kəsin onun imkanlarından faydalanmağına şərait yaradır. Bu sahədəki inkişaf ümumilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu sahədəki inkişafa xüsusi önəm verən Heydər Əliyev demişdir ki, “Telekommunikasiya, rabitə, əlaqə böyük əhəmiyyətə malik olan bir sektordur. Bu sektorda bizim nailiyyətlərimiz Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrini, insani əlaqələrini, bütün dünya ölkələri ilə əlaqələrini və bütün Azərbaycan Respublikasının həyata keçirəcəyi siyasəti dünya miqyasında bildirməsi üçün çox əhəmiyyətlidir” [34].

İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları daim inkişafda olan bir sahədir. Bu gün üçün yeni sayılan texnologiya sabah bizim üçün köhnə texnologiya sayıla biləcəyindən daim yeniliyə açıq olmalı, zamanın tələblərinə uyğunlaşmalıyıq.

Qeyd etdiyimiz kimi, XXI əsrdə internetin yaradılması ilə telekommunikasiya ilə bağlı proseslər sürətlə inkişaf edir. Bu sözlər qeyd etdiyimiz kimi, daha çox ingilis dilindən keçir. Məsələn:

İnterfaks – rabitə sistemi;

Drayver – kompüterə qoşulan qurğu və cihazların düzgün istifadəsini təmin edən cihaz;

Power Point – tədqimat hazırlamaq məqsədilə istifadə edilən proqram;

Excel – müxtəlif hesabatların aparılmasını təmin edən və geniş istifadə imkanları olan proqram;

Virtual – gerçəkdə olduğu kimi olmayan;

Data kart – məlumatların saxlayan kiçik ölçülü elektron kart;

Spacebar – boşluq qoymaq üçün istifadə edilən kompüter klavişi;

Abonent – kütləvi formada yayılan bir xidmətin istifadəçisi;

Vayfay – smartfonlar, kompüterlər, planşetlər, noutbukların şəbəkəyə qoşulmasını təmin edən simsiz texnologiya;

Token – rəqəmsal valyutanın növlərindən biri;

Dekoder – informasiyanın şəklini dəyişən qurğu;

Vatsap – məlumat mübadilə aparılan proqram;

Piksel – monitorun keyfiyyətini göstərən element;

Error – sistemdə baş verən xəta və s.

Hal-hazırda qloballaşan dünyada telekommunikasiya sahəsinin sürətlə inkişaf etməsinə baxmayaraq, bu sahədə inkişafa əsasən Azərbaycan dünyanın bir çox qabaqcıl ölkələrindən geridədir. Bu gün kompüter istifadəçilərinin sayı durmadan artmaqdadır. Lakin elektrik problemi telekommunikasiya sahəsinin inkişafının qarşısı

alır. Bu gün yüzlərlə rayon, əsasən də, kəndlərdə kompüterlər yoxdur. Lakin dövlət proqramına əsasən ucqar kəndlərdə belə məktəblər kompüterlə təmin olunmalıdır.

Ümumiyyətlə, dünya inkişaf etdikcə, qloballaşdıqca, ictimai-iqtisadi sahələrin inkişafı genişləndikcə, informasiya texnologiyalarının daha da fəaliyyət dairəsi artdıqca Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə yeni söz və ifadələr daxil olmağa davam edəcəkdir.

NƏTİCƏ

Hazırda elmin, texnikanın və insanlar arasında ünsiyyət vasitələrinin geniş inkişaf etdiyi müasir şəraitdə müxtəlif dillərdə danışan xalqların bir-birinə yaxınlaşması prosesində böyük əhali kütlələrinin hərəkətə gəlməsi ilə müşayiət olunan sosial dəyişikliklər arasında olan əlaqələr cəmiyyət və dil problemi baxımından hələ də kifayət qədər tədqiq olunmamış məsələlərdəndir. Bununla əlaqədar olaraq bu və ya digər dildə yaranan, əmələ gələn yeni sözlərin tədqiqinə maraq getdikcə artır. Tədqiqat apararkən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, bu kimi sözlər dilin təkmilləşməsinə və inkişafına kömək edir. Dilə daxil olan yeni sözlərin mənimsənilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işinin gedişində əldə etdiyimiz qənaətlərimizi təqdim edirik:

1. Cəmiyyətdə yaranan və formalaşan dilə ictimai həyatda baş verən siyasi, iqtisadi, ictimai hadisələr təsirsiz ötürşür, əminliklə demək olar ki, bütün bu dəyişikliklər dilin lüğət tərkibində iz buraxır. Cəmiyyətin həyatındakı dəyişikliklər, inkişaf dilin də inkişaf edib zənginləşməsinə səbəb olur. Elmin, texnikanın və insanlar arasında ünsiyyət vasitələrinin geniş inkişaf etdiyi müasir şəraitdə-qloballaşma dövründə müxtəlif dillərdə danışan xalqların bir-birinə yaxınlaşması prosesində böyük əhali kütlələrinin hərəkətə gəlməsi ilə müşayiət olunan sosial dəyişikliklər arasında olan əlaqələr cəmiyyət və dil problemi baxımından hələ də kifayət qədər tədqiq olunmamış məsələlərdəndir.
2. Məlum olduğu kimi, qloballaşma dünya xalqlarının bir-birinə inteqrasiyasıdır. Bu proses insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dilə də öz təsirini göstərir. Qloballaşma şəraitində də bu, qaçılmaz prosesdir. Bu dövrdə dilin lüğət tərkibinə daxil olan, yeni yaranan yeni sözlərin tədqiqinə maraq getdikcə artır. Tədqiqatçıların böyük bir qismi tədricən belə bir qənaətə gəlir ki, bu kimi sözlər dilin təkmilləşməsinə və inkişafına kömək edir.

3. XX əsr, eləcə də XXI əsr ədəbi dilin tarixində, dilimizin inkişafı zənginləşməsi prosesində xüsusi mərhələ olmuşdur. Xüsusən qloballaşma dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin yenilənməsi, zənginləşməsi dilin digər sahələri ilə müqayisədə daha inkişaf etmişdir. Bu gün dilimizin izahlı lüğətinə baxmaq kifayətdir ki, biz buna bir daha əmin olaq.
4. Bildiyimiz kimi, XX əsrin əvvəllərindən etibarən dilimizin lüğət tərkibinə həddindən artıq sözlər daxil olub, xüsusilə 20-ci illərdən sonra yeni quruluş, yeni cəmiyyət dilimizdə öz əksini tapmışdır. XX əsrdən etibarən dilimizin lüğət tərkibində sistem-struktur əlaqələrinin yeni-yeni istiqamətləri meydana çıxmışdır. Bu gün də bir sıra təsərrüfat, eləcə də istehsalat sahələrinin, elmin, texnikanın, İKT-nin sürətli inkişafı dilə yeni-yeni neologizmlərin daxil olmasını şərtləndirir.
5. Bu gün terminlərlə bağlı yeniliklər müşahidə olunur. Qloballaşma şəraitində terminologiya sahəsi də sürətlə inkişaf etmişdir. Həm yeni terminlərin yaranması, həm də bu terminlərin dünya dillərində yer alması terminologiya sahəsində baş verən proseslərin ən vacibidir. XXI əsrdə ədəbi dilin lüğət tərkibinə beynəlmiləl sözlərin də təsiri müşahidə olunur. Milli sözlərlə beynəlmiləl sözlər qarşılaşır. Yeri gələndə yaxınmənalı sözlər kimi bir-birini əvəz edir. XXI əsrdə, qloballaşma prosesinin geniş vüsət aldığı bir dövrdə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər bütün sahələrlə, xüsusilə, təhsil (kurikulum, fasilasiya, taksonomiya, integrativlik, kompetensiya, klaster), səhiyyə, ictimai-iaşə (dessert, karaoke, çizburger), peşə və ixtisasla (menecer, administrator, marketoloq, konsaltinq, merçendayzer) əlaqədardır.
6. Qloballaşma mərhələsində dilə daxil olan sözlərin – neologizmlərin heç də hamısı dilin lüğət tərkibində qala bilmir. Bəzilərinin alternativini, dilimizdə qarşılığı olduğuna görə dildən çıxır, bəziləri isə qarşılığı olmadığına görə müəyyən müddət dilimizin lüğət tərkibində yaşayır. Ümumiyyətlə, yalnız xalq tərəfindən qəbul olunan, kütləviləşən – bir sözlə, mənimsənilən sözlər Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində öz mövqeyini möhkəmləndirir.

7. Qloballaşma prosesi cəmiyyətin və insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə nüfuz etməkdədir. Bu davamlı proses həm müsbət, həm də mənfi təsir xüsusiyyətlərinə malik olmaqla, müxtəlif inkişaf səviyyəli ölkələrdə fərqlidir. Deməli, qloballaşma prosesi dilin də təhlükəsizliyinə və inkişafına müsbət təsir etməklə yanaşı, mənfi təsir də göstərə bilər. Bu prosesin müsbət təsiri dilin leksik vahidinin, onun yeni anlam tərzinin və mədəniyyətin zənginləşməsində özünü biruzə verir. Hərtərəfli və ziddiyyətli xarakterinə görə isə qloballaşma dünya xalqlarında dil və mədəniyyət, adət və ənənələrin itirilməsi təhlükəsini yaradır. Hal-hazırda milli dilə münasibətdə onun mənfi təsirləri daha çox narahatçılıq yaradır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A.N. Müasir beynəlxalq münasibətlər və qloballaşma. Bakı: Şirvanneşr, 2007, 164 s.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I cild, XIII-XVI əsrlər, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, III cild, XIX əsr, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s.
4. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, IV cild, XX əsr, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
5. Budaqova Z, Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1992, 200 s.
6. Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. Bakı: Elm, 1989, 280 s.
7. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı: Elm, 1978, 235 s.
8. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan Dili. II hissə, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 191 s.
9. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1979, 267 s.
10. Əsədova M. Mədəniyyət və qloballaşma. Bakı, 2017, 68 s.
11. Hacıyev K. Dilimizin təmizliyi uğrunda mübarizə ədəbi və bəşəri problemdir. Bakı: Tədqiqlər, 2004
12. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı: Elm, 2012, 495 s.
13. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, II hissə, Bakı: Elm, 2012, 410 s.
14. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
15. Həsənov İ. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 2006, 164 s.
16. Kazımov İ. Müstəqillik şəraitində Azərbaycan dilində Avropa mənşəli terminlərin milliləşməsi (türkləşməsi) prosesi. Terminologiya məsələləri, Bakı: Elm, 2015
17. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2009, 638 s.
18. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
19. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I cild, Bakı: Elm və təhsil, 2012, 686 s.
20. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı (sovet dövrü), II cild, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 480 s.
21. Qasımov M. Azərbaycan terminologiyası. Bakı: Mürtəcim, 2007, 192 s.

- 22.Qasımova X. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı, 2009, 141 s.
- 23.Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild, Bakı, AMEA nəşri, 2019, 464 s.
- 24.Mahmudova Q.Ç. Türk dillərində söz və termin yaratma prosesinə bir nəzər. Terminologiya məsələləri. №1, Bakı: Elm və təhsil, 2014
- 25.Niftəliyeva F. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin yeniləşməsinə təsir göstərən amillər. ADU Elmi Xəbərlər, № 3-4, 2020
- 26.Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, 230 s.
- 27.Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, 380 sə.
- 28.Şirəliyev M. İstilahlar yaradılmasında əsas prinsiplər. Dil institutunun əsərləri, Bakı, Azərb. SSR EA nəşr., I cild, 1947
- 29.Şükürov A. Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah. Bakı: AU, 2006, 191 s.

Lüğətlər

- 30.Cəlallı İ. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti(ingiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca). Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2017, 996 s.
- 31.İnformasiya telekommunikasiya, radioelektronika terminoloji lüğəti. Bakı, 2003
- 32.İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2005, 536 s.

İnternet resursu

- 33.<https://xeberler.az/new/details/ne-ucun-lugetlerin-onlayn-versiyalari-yoxdur--10704.htm>
- 34.http://anl.az/down/medeniyyet2008/noyabr/medeniyyet2008_noyabr_147.htm
- 35.<https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/4986/dill%C9%99r-haqq%C4%B1nda.html>

36.<https://azadinform.az/az/hadise/155898/byuk-inkisaf-yolu-kecmis-qedim-edebidilimiz/>